Duitschland heeft zijne behoorlijke grenzen tegen Frankrijk nog niet weder: van het verkrijgen dezer grenzen mag de Duitscher nimmer aflaten, maar moet het denkbeeld daarvan van geslacht tot geslacht voortplanten. Deze grenzen loopen van Duinkerken, ten oosten door de Ardennes en Wasgau voort tot Basel aan den Rijn.
(E.M. Arndt 1814.)

En toch behoorden de Hollander en de Duitscher naar alles wat zij elkaar in aanleg, in bedoelingen en belangen gemeen hebben, elkander als broeders weêrkeerig te beminnen en hoog te achten; maar zij doen het niet en wenden zich dikwerf zoo zeer van elkander af, alsof zij van de vreemdsoortigste geaardheid waren.
(E.M. Arndt, 1847)

1 Het Duitse nationalisme en Nederland; 1807-1851.

1.1 HET DUITSE NATIONALISME TOT DE REVOLUTIE VAN 1848.

In de winter van 1807-1808, kort na de Pruisische nederlagen bij Jena en Auerstedt tegen Napoleons legers, hield de filosoof Johann Gottlieb Fichte veertien lezingen aan de Academie van Berlijn. In deze *Reden an die deutsche Nation* deed Fichte een appel aan de Duitsers om hun staatkundige versplintering te overwinnen en te streven naar een Duitse nationale staat. Volgens Fichte was dit de enige mogelijkheid een einde te maken aan de politieke machteloosheid van de Duitsers. Een Duitse nationale staat zou voor Duitsland en de omliggende gebieden een garantie zijn voor vrede en welvaart.

> *Wäre nur diese (Duitsland, A.B.) zu einem gemeinschaftlichen Willen, und einer gemeinschaftlicher Kraft vereinigt geblieben; hätten doch dann die übrigen Europäer sich morden mögen, in allen Meeren, und auf allen Inseln und Küsten: in der Mitte Europa (...) wäre Friede geblieben, und die Deutschen hätten sich (...) in Ruhe und Wohlstand erhalten.*[1]

Aan het eind van de achttiende eeuw was Midden-Europa een lappendeken van honderden staatjes.[2] De grotendeels agrarische bevolking voelde zich traditioneel verbonden met de regio, de heersende dynastie en de religie die men aanhing. Voor de bevolking in de kleine steden speelden de gilden een grote rol. Enkele grotere staten, onder meer Pruisen, Württemberg, Beieren en Saksen, waren qua ontwikkeling en omvang vergelijkbaar met de West-Europese staten. Deze dynastieën waren in staat loyaliteiten te genereren die vergelijkbaar waren met de patriottische gevoelens die in Frankrijk of Engeland leefden.

Daarnaast bestond evenwel in Midden-Europa het besef van een allesoverspannende Duitse identiteit. Dat besef werd in eerste instantie gedragen door de kleine intellectuele laag, die in de loop van de achttiende eeuw was ontstaan.

---

1 J.G. Fichte, *Reden an die deutsche Nation* (Berlin, 1808), p. 414 en 416.
2 Voor het volgende zie: Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte: 1800-1866* (München, 1984), p. 11-14 en 286-312.

Voor de grote Duitse auteurs van de achttiende eeuw -Goethe, Lessing, Schiller, Kant, Herder- was de Duitse identiteit niet zozeer een politieke, als wel een cultureel sterk aan de taal gebonden gegeven.[1]

Bovendien werd het besef van een Duitse identiteit wakker gehouden door het bestaan van het *Heilige Römische Reich Deutscher Nation*.[2] In het Rijk leefde nog de pretentie voort van het middeleeuwse universele christelijke rijk. In theorie stond dit Rijk, dat zich uitstrekte over grote delen van Midden-Europa, boven de Duitse staten. In de praktijk was het een machteloos schaduwrijk. Binnen de grenzen van het Rijk woonde een groot aantal niet-Duitsers, terwijl de Duitse bevolking in Sleeswijk en Oost-Pruisen buiten de grenzen van het Rijk woonde. De Noordelijke Nederlanden hadden tot 1648 formeel deel uitgemaakt van het *Heilige Römische Reich*. De Zuidelijke (Oostenrijkse) Nederlanden bleven ook daarna deel uitmaken van het Rijk.

De Franse interventie, die in 1795 was begonnen met de bezetting van de linkerrijnoever, fungeerde als een katalysator voor de politieke ontwikkeling in Duitsland. De politieke hervormingen die de Franse bezetters invoerden maakten de traditionele banden los en stimuleerden de discussie over politieke vernieuwing. Het feodale stelsel en de gilden verdwenen of werden hervormd. Honderden miniatuurstaatjes verdwenen en de grenzen van de staten die overbleven veranderden.

Toen Napoleon Bonaparte in augustus 1806 de ontbinding van het *Heilige Römische Reich* afdwong ruimde hij een obstakel op voor de ontwikkeling van staten als Beieren, Pruisen en Württemberg, maar paradoxaal genoeg ruimde hij ook een obstakel op voor het streven naar een Duitse nationale staat. Als uitgangspunt voor een toekomstige nationale staat was het Rijk niet geschikt, als herinnering aan een gezamenlijk verleden zou het daarentegen een belangrijke rol spelen in de Duitse nationale beweging. De toenemende Franse interventie, die de Duitsers onverbloemd de politieke machteloosheid van de bestaande staten in Midden-Europa toonde, deed de frustratie onder de Duitse bevolking groeien. De nederlagen van het Pruisische leger bij Jena en Auerstedt werden door brede lagen van de bevolking als een vernedering ervaren.

Onder de indruk van deze nederlagen deed Fichte zijn oproep aan alle Duitsers te streven naar een nationale staat. Fichte was niet de eerste die op dat idee kwam en met zijn moeilijk toegankelijke teksten bereikte hij slechts een kleine intellectuele bovenlaag. Maar de lezingen van Fichte kwamen op het juiste moment. De *Rundsaal* van de Berlijnse academie was iedere zondag overvol. De voordrachten werden bijna onmiddellijk gedrukt en verspreid. De toehoorders en lezers reageerden enthousiast, alhoewel betwijfeld mag worden of het publiek de complexe ideeën van Fichte over onderwijs, autarkie en religie begreep.[3] De *Reden an die deutsche Nation* werden door zijn gehoor geïnterpreteerd als een appèl en als zodanig vormen ze een van de belangrijkste startpunten van het Duitse nationalisme.

Fichte poogde met zijn *Reden an die deutsche Nation* ook een theoretisch fundament te leveren voor de discussie over het toekomstige Duitsland en hij slaagde er inderdaad in een belangrijk stempel te drukken op de discussie over de vorming van een nationale Duitse staat.

Een van de belangrijkste problemen waarmee de Duitse nationalisten werden geconfronteerd was de vraag wie nu precies Duitser was in de Middeneuropese lappendeken. Fichte behandelde dit probleem in zijn vierde

---

1 J.J. Sheehan, *German History, 1770-1866* (Oxford, 1989), p. 144-206.
2 J.J. Sheehan, *German History*, p. 14-24.
3 Over het intellectuele klimaat in Duitsland ten tijde van de Napoleontische overheersing: G. Mann, *The history of Germany since 1789* (London, 1984), p. 21-50.

rede.[1] Hij begon met te stellen dat de Duitsers een Germaanse stam waren. De Germanen waren erin geslaagd de oude cultuur van Europa te verenigen met de christelijke religie en zo Europa na de ondergang van de antieke wereld naar een nieuwe tijd te voeren. De Germanen hadden zich verspreid over heel Europa, maar in de loop van dat proces waren de Germanen in twee groepen verdeeld geraakt

Fichte kondigde vervolgens aan dat hij zich zou concentreren op de verschillen tussen de Duitsers en de niet-Duitse Germanen, waarbij een aantal andere Germanen, die qua kenmerken bij de Duitsers hoorden (zoals de Scandinaviërs) '*für Deutsche genommen werden und unter den allgemeinen Folgen unsere Betrachtung mit begriffen sind*'.[2]

Tussen Duitsers en de overige Germanen bestonden drie belangrijke verschillen. De Duitsers waren in hun oorspronkelijk woongebied blijven wonen. De andere Germanen waren weggetrokken en hadden zich vermengd met de bevolking van de landen die ze hadden veroverd. De Duitsers waren hun oorspronkelijke taal blijven spreken en ontwikkelen, de overige Germanen hadden de talen overgenomen van de gebieden waar ze waren heengetrokken. De Duitsers hielden vast aan oude gewoonten, zoals de statenbond. De andere Germanen namen vreemde gewoonten over.

Volgens Fichte was de taal het veruit belangrijkste verschil. Door de taal werd een volk gevormd, in de taal lag de ontwikkeling en geschiedenis van een volk besloten. De niet-Duitse Germanen hadden andere, Romaanse, talen overgenomen en waren daardoor afgesneden van hun geschiedenis en hun cultuur.[3] De taalgrens moest de toekomstige grens van de Duitse nationale staat worden:

> *Die ersten ursprünglichen, und wahrhaft natürlichen Grenzen der Staaten sind ohne Zweifel ihre innern Grenzen. Was dieselbe Sprache redet, das ist schon vor aller menschlichen Kunst vorher durch die blosse Natur mit einer Menge von unsichtbaren Banden an einander geknüpft. Es versteht sich unter einander und ist fähig sich immerfort klärer zu verständigen, es gehört zusammen, und ist natürlich Eins, und ein unzertrennliches ganzes. Ein solches Volk kann kein Volk anderer Abkünft und anderer Sprache in sich aufnehmen, ohne wenigstens fürs erste sich zu verwirren, und den gleichmässigen Vortgang seiner Bildung mächtig zu stören. Aus dieser innern, durch die geistige Natur der Menschen selber gezogenen Grenze, ergiebt sich erst die äussere Begrenzung der Wohnsitze.*[4]

In zijn voordracht worden de Nederlanden niet genoemd, maar aangenomen mag worden dat zij, in Fichtes redenering, gerekend moeten worden tot de Germaanse volkeren die hun eigen taal waren blijven spreken en vasthielden aan Germaanse gewoontes zoals de statenbond. Fichte noemde Scandinaviërs als enige groep, waarop al deze kenmerken van toepassing waren, maar die niet tot de Duitsers behoorden. Het is dus onduidelijk of de inwoners van de Lage Landen net als de Scandinaviërs '*für Deutsche genommen werden und unter den allgemeinen Folgen unsere Betrachtung mit begriffen*' of dat zij tot de Duitsers gerekend worden. Er is verder in de tekst geen enkele passage waaruit men zou kunnen afleiden dat de inwoners van de Nederlanden als aparte natie zouden moeten worden beschouwd. Het is zeker niet onmogelijk, dat Fichte bewust een cryp-

---

1 J.G. Fichte, *Reden*, p. 113-144.
2 J.G. Fichte, *Reden*, p. 114.
3 Leven en *Bildung* stonden volgens Fichte bij de niet-Duitse Germanen los van elkaar en grepen niet in elkaar zoals dat bij Duitsers het geval was. Daardoor waren slechts Duitsers in staat het christelijke geloof, door de Reformatie, nieuw leven in te blazen. Het optreden van Luther was '*ein Beleg von deutscher Ernst und deutscher Muth*'. J.G. Fichte, *Reden*, p. 184.
4 J.G. Fichte, *Reden*, p. 408.

tische formulering heeft gekozen, zodat de incorporatie van de Nederlanden in de toekomstige Duitse nationale staat mogelijk was.

Daarvoor pleiten twee argumenten. In de eerste plaats was de politieke positie van de Nederlanden op het moment dat Fichte zijn lezingen hield zeer onduidelijk. De Zuidelijke Nederlanden hadden als Oostenrijkse Nederlanden voor 1795 deel uitgemaakt van het *Heilige Römische Reich*. De Noordelijke Nederlanden waren toen een soevereine staat, met een eigen geschiedenis en cultuur, maar het was de Duitse intelligentsia niet ontgaan dat de Republiek aan het einde van de achttiende eeuw haar beste tijd leek te hebben gehad. De Nederlanden waren in 1795 onder de voet gelopen door de Franse revolutionaire legers en het gebied was, evenals Duitsland, steeds meer de speelbal geworden van de Franse politiek.

Dat er tussen Frankrijk en de Duitse nationale staat, waar Fichte voor pleitte, plaats was voor soevereine staten was in 1807-1808 niet vanzelfsprekend. Of de inwoners van de voormalige Republiek ooit in staat zouden zijn hun soevereiniteit te heroveren en een nationale staat te vormen die op termijn levensvatbaar was, was niet voorspelbaar. Was het onlogisch om te veronderstellen dat de bewoners van de Lage Landen in de toekomst deel zouden worden van een Duitse nationale staat? Ook in het Britse kabinet werd er in deze jaren gediscussieerd over de toekomst van de Lage Landen. Lord Mulgrave pleitte herhaaldelijk voor Pruisen de Lage Landen aan te bieden en zo een krachtig bolwerk tegen Frankrijk te creëren tegen Frankrijk.[1] Er bestond onder Nederlanders en Duitsers een vaag besef van verwantschap. Daaraan waren nooit politieke consequenties verbonden, maar wellicht kon dat in de toekomst veranderen.

In de tweede plaats was er aan het begin van de negentiende eeuw nog onduidelijkheid over de relatie tussen de Duitse en Nederlandse taal en taal was voor Fichte het doorslaggevende criterium bij de vorming van nationale staten. De onduidelijke formulering van Fichte weerspiegelde de onduidelijkheid, die bestond over de relatie tussen de Duitse en Nederlandse taal.

De filologie stond aan het begin van de negentiende eeuw nog in de kinderschoenen. De eerste filologen, waaronder Jakob Grimm en Heinrich Hoffmann von Fallersleben, gingen ervan uit, dat de scheidingen tussen de Germaanse, de Slavische en de Romaanse talen de belangrijkste taalgrenzen binnen Europa waren.[2] Onder de Germaanse talen dienden het Engels en de Scandinavische talen duidelijk te worden onderscheiden van het Duits, maar geheel anders lag dat bij het Nederlands. Grimm en Hoffmann von Fallersleben veronderstelden, dat het Nederlands oorspronkelijk onderdeel was van de Duitse taal. Binnen het Duits was er vroeger een taalgrens geweest tussen *Hochdeutsch* en *Niederdeutsch*. Het *Niederdeutsch* was, in verschillende dialecten, de taal van het laagland geweest, van Königsbergen tot Duinkerken, maar was geleidelijk verdrongen door het *Hochdeutsch* en had zich slechts in Nederland en Vlaanderen gehandhaafd en verder ontwikkeld.

Over de vraag of het Nederlands en het Vlaams in de loop der tijd zelfstandige talen waren geworden of dat ze nog steeds een onderdeel waren van het Duits werd verschillend gedacht. Zeker in de eerste helft van de negentiende eeuw gingen de meeste germanisten ervan uit, dat het Nederlands nauwelijks aan de criteria voldeed om een zelfstandige taal genoemd te kunnen worden. Bijna alle germanisten hadden een bijzonder lage dunk van het Nederlands. Volgens de germanist Oscar Wolff was de Nederlandse taal '*sehr beschränkt und erhebt [die*

---

1 N.C.F. van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot* (Groningen, 1985), p. 37f.
2 Over de Duitse filologie en Nederland in de negentiende eeuw: U. Kloos, *Niederlandbild und deutsche Germanistik 1800-1933* (Amsterdam, 1992), aldaar vooral p. 18-36. Een wat oudere, maar interessante inleiding is te vinden in: E.F. Kossmann, *Holland und Deutschland. Wandlungen und Vorurteile* (Den Haag, 1901).

Sprache] sich selten über die Sphäre des niedrigen Alltagslebens.'[1] In sommige gevallen voorspelden de germanisten de ondergang van het Nederlands en vervanging door de superieure *hochdeutsche* taal. Grimm schreef in 1848:

> *Einen übertritt der Niederlande zur hochdeutschen sprache [...] halte ich in den nächsten Jahrhunderten sowohl für wahrscheinlich als allen deutschen völkern für heilsam, und glaube, dass ihm durch die Lostrennung Belgiens von Holland vorgearbeitet ward: es leuchtet ein, dass dem Niederländer lieber sein muss deutsch als französisch [...] zu werden. Auch verdient die sprache der Berge und Höhen zu siegen über die der flachen ebene.*[2]

Deze wetenschappelijke discussies hadden natuurlijk ook politieke implicaties. De germanistiek ontleende sterke impulsen aan de discussie over het Duitse nationalisme. De historica Ulrike Kloos spreekt zelfs van een primaat van de politiek in deze wetenschap. Voor Grimm en Hoffmann von Fallersleben en vele navolgers was de speurtocht naar het verspreidingsgebied van de Duitse taal tegelijk de speurtocht naar de buitengrenzen van de toekomstige Duitse nationale staat. Aangezien veel germanisten in het Nederlands een deel zagen van de Duitse taal impliceerde dat, dat ze wensten, dat Nederland deel zou gaan uitmaken van de toekomstige Duitse staat. De germanist Karl Simrock dichtte '*So reichts zum Bunde die Hände, bringt Glück und alten Glanz. Oostende wird Westende des deutschen Vaterlands*' en Hoffmann von Fallersleben dichtte het derde couplet van zijn *Deutschlandlied* uit 1841 oorspronkelijk in de Nederlandse taal. Ironisch genoeg is nu juist dat derde couplet inmiddels de officiële Duitse hymne geworden.[3]

Pas in de loop van de negentiende eeuw, toen de germanistiek erin slaagde zich enigszins te emanciperen van de Duitse romantiek, zou het Nederlands in de opinie van de Duitse germanisten een meer zelfstandige loot worden van de Europese talenfamilie, maar er bleef een stroming binnen de Duitse germanistiek, die de nadruk bleef leggen op de verwantschap van de beide talen en die daaruit de conclusie trok, dat er dus tussen Duitsland en de Lage Landen ook nauwe politieke banden dienden te bestaan.

Fichte bereikte met zijn voordrachten slechts een beperkt gehoor. Maar in de volgende decennia zouden de voorvechters van het Duitse nationalisme een steeds breder publiek bereiken. Een aantal van de belangrijkste voorvechters van het Duitse nationalisme, onder wie J. Görres, F.L. Jahn, E.M. Arndt, G. von Höfken en F. List wenste de incorporatie van de Nederlanden in Duitsland.[4]

Van de belangrijkste protagonisten van het Duitse nationalisme heeft Ernst Moritz Arndt zich het meest intensief beziggehouden met de toekomst van de Nederlanden.[5] Arndt stamde uit een boerenfamilie van het eiland Rügen. Na een studie theologie had hij rondgetrokken door Europa en had onder meer enige tijd door de Nederlanden getrokken. Arndt kwam in 1812 in contact met de leiders van de hervormingsbeweging in Pruisen: Scharnhorst, Gneisenau en Vom

---

1 Geciteerd uit: U. Kloos, p. 59.
2 Geciteerd uit: U. Kloos, p. 27.
3 U. Kloos, p. 36, 46 en 73f. De *ADB* noemde in 1889, in een artikel over de filoloog Heinrich Rückert, de Duitse filologie '*eine Schöpfung des allgemein wiedererwachenden Nationalbewusstseins in Deutschland*'. *ADB*, Bd. 29, p. 52.
4 I. Schöffer, *Het nationaalsocialistische beeld van de geschiedenis der Nederlanden* (Arnhem-Amsterdam, 1956), p. 119ff. H.W. Gatzke, *Germany's drive to the west* (Baltimore, 1950), p. 3. H. Maks, *Das Grossherzogtum Luxemburg im Kräftespiel der europäischen Politik, 1839-1872* (Amsterdam, 1991), p. 29. H.G. Kraume, *Aussenpolitik 1848 - Die holländische Provinz Limburg in der deutschen Revolution* (Düsseldorf, 1979), p. 99-101.
5 H.W. von der Dunk, *Der deutsche Vormärz und Belgien: 1830/48* (Wiesbaden, 1966), p. 51-67.

Stein. Hij genoot toen al enige bekendheid door twee geschriften van zijn hand, waarin hij zich keerde tegen Napoleon. De hervormers konden de felle pen van Arndt goed gebruiken. Toen Pruisen in 1813 in opstand kwam tegen Napoleon, publiceerde Arndt, in opdracht van Vom Stein, in hoog tempo geschriften voor de Duitse zaak.[1] Een daarvan was het in 1813 gepubliceerde *Der Rhein, deutschlands Strom, aber nicht deutschlands Grenze*. Arndt betoogde in dit geschrift dat de toekomstige grens tussen Duitsland en Frankrijk langs de Schelde en de Ardennen diende lopen.

Arndt gebruikte, in navolging van Fichte, de taal als argument om de Nederlanden tot Duitsland te rekenen. Aangezien het Nederlands deel uitmaakte van de Duitse taal hoorden de inwoners van de Nederlandstalige gebieden bij Duitsland. Maar Arndt hanteerde nog een tweede argument voor de incorporatie van de Nederlanden. Arndt was van mening dat een land, waarvan de bevolking Germaans was van oorsprong en de cultuur Germaans was, deel moest uitmaken van Duitsland. Door het gebruik van dit tweede aan de filosoof Johann Gottfried Herder ontleende argument had Arndt de mogelijkheid zijn argumentatie soepel aan te passen bij datgene wat hij politiek wenselijk achtte. In Duitsland was het idee, dat Frankrijk versterkt zou worden met de Franstalige gebieden van de Nederlanden niet populair. Het tweede argument gaf Arndt de mogelijkheid de hele Zuidelijke Nederlanden inclusief Wallonië voor Duitsland op te eisen. Weliswaar sprak de bevolking in Wallonië Frans, maar het volk was volgens Arndt Germaans van oorsprong en de cultuur was Germaans en dus hoorde ook het Franstalige gebied bij Duitsland. In Arndts woorden:

> *Gott hat es so bestimmt, dass dieses uraltgermanisches Land echt Germanisch werden und künftig deutsch sein und heissen soll.*[2]

Na de nederlaag van Napoleon zouden echter niet de Duitse nationalisten Europa vormgeven, maar restauratieve staatslieden als Metternich, Castlereagh, tsaar Alexander I en Talleyrand. De besluiten die zij namen op het Congres van Wenen (1814-1815) waren voor de Duitse nationalisten zeer teleurstellend. Zo werden de plannen van de Pruisische hervormer Karl August von Hardenberg, om de Lagde Landen in hun geheel op te nemen in een Duitse Bond niet overgenomen door het Congres van Wenen.[3] De Duitse staten, in eerste instantie de Habsburgse monarchie en Pruisen, bleven de bepalende factoren in Midden-Europa. De door het Congres van Wenen in het leven geroepen Duitse Bond had weinig bevoegdheden. Met uitzondering van Luxemburg maakten de Nederlanden, evenals Zwitserland, geen deel uit van de Duitse Bond.

Arndt bracht die teleurstelling onder woorden in de in 1815 gepubliceerde brochure *Preussens rheinische Mark*. De oprichting van het Verenigde Koninkrijk werd door Arndt verworpen. Arndt schreef dat hij van Pruisen een oplossing verwachtte voor de Duitse kwestie. Door dit soort publikaties kwam hij steeds meer in conflict met de Pruisische autoriteiten, die de besluiten van het Congres van Wenen als de garantie zagen voor orde en rust in Europa. De Pruisische autoriteiten traden steeds repressiever op tegen de nationalisten. Arndt verloor zijn aanstelling als docent geschiedenis aan de universiteit van Bonn en

---

1 De politieke ideeën van de Pruisische hervormers over het Duitse vraagstuk verschilden. Vom Stein en Humboldt waren voorstanders van een Duitse nationale staat. Zie: W.D. Gruner, *Die deutsche Frage* (München, 1985), p. 58-60 en 66.

2 Geciteerd uit: H.W. von der Dunk, *Vormärz*, p. 64. Dezelfde argumenten gebruikte Jakob Grimm voor de Elzas waar hij in 1814 doorheen trok. Grimm schreef toen: '*Die Elsässer sind und hören zu uns von Gott und Rechtswegen, darum sollen wir nicht gegen unser eigen Fleisch sprechen, sondern warten, bis ein gutes Schicksal uns mit Ehren zu ihnen und sie ohne Sünde zu uns führe.*' *ADB*, Bd. 9, p. 679.

3 L.J. Baack, *Christian Bernstorff and Prussia* (New Brunswick (N.J.), 1980), p. 17f. N.C.F. van Sas *Bondgenoot*, p. 97.

de Pruisische autoriteiten wisten Arndt zover te krijgen dat hij zich terugtrok uit de publieke discussie door hem in ruil het behoud van zijn salaris als docent aan te bieden.

De Duitse nationale beweging kende vele schakeringen. Arndt ijverde voor de incorporatie van de Nederlanden in de Duitse nationale staat en hoopte dat Pruisen de nucleus zou worden van de Duitse staat. De diplomaat Hans Freiherr von Gagern was anti-Pruisisch en pleitbezorger van een federaal Duitsland.[1] Hij was in 1813 in dienst getreden van de latere Nederlandse koning Willem I. Gagern was een van de onderhandelaars op het Congres van Wenen en vertegenwoordigde Willem I enkele jaren bij de Duitse Bond. Gagern hoopte dat de Duitse Bond zich zou ontwikkelen tot een federale staat. Hij zag in een sterke Nederlandse staat, die nauw verbonden zou worden met de Duitse Bond, een tegenwicht voor de hegemonie van Oostenrijk en Pruisen en een liberaal tegenwicht tegen de beide conservatieve monarchieën. Gagern bleek evenwel een illusie te koesteren. De Duitse Bond werd volledig afhankelijk van de Duitse dynastieën en ontwikkelde zich tot een instrument van de restauratie. Gagerns voortdurende pleidooien voor een versterking van de Bondsorganen kostten hem in april 1818 zijn functie.

In de jaren na het Congres van Wenen veranderde de aard van de nationale stroming in Duitsland. Het Duitse nationalisme kreeg een anti-restauratief karakter en verbond zich met de liberale stroming. Het Duitse nationalisme kreeg daardoor een bredere en meer radicale aanhang.

In 1830 braken revoluties uit in Frankrijk, België en Polen. Nationalistisch en liberaal hervormingsstreven gingen bij deze revoluties hand in hand. Ook in Duitsland volgden politieke manifestaties en opstootjes. In enkele kleinere staten zagen de vorsten zich gedwongen meer liberale grondwetten af te kondigen. De discussie over de Duitse nationale staat kreeg een nieuwe impuls. In Duitsland bereikte de opstandige beweging met het Hambacher feest in mei 1832 haar hoogtepunt.[2] Het Hambacher feest was een politieke demonstratie van de democraten in Duitsland. Op deze manifestatie spraken de sprekers zich uit voor '*die vereinigten Freistaten Deutschlands*' op basis van het principe van de volkssoevereiniteit. De sprekers verwachtten, dat Wallonië voor Frankrijk en de Elzas voor Duitsland zou kiezen.

De afscheiding van België was bij deze golf van nationale onrust vaak onderwerp van discussie. In 1831 mengde Arndt zich wederom in de discussie met de brochure *Die Frage über die Niederlande und die Rheinlande*.[3] Opnieuw keerde hij zich tegen het systeem van het Congres van Wenen. Zwitserland en de Nederlanden dienden terug te keren naar de Duitse volkerenfamilie. De Belgische revolutie leidde in zijn ogen slechts tot nutteloze staatkundige versplintering. De machtspolitieke argumenten hadden nooit ontbroken in Arndts publikaties, maar nu kwamen ze centraal te staan. Arndt voerde aan dat Pruisen de vesting Luik nodig had om zich te kunnen verdedigen tegen Frankrijk. In 1834 schreef Arndt *Belgien und was daran hängt*. De machtspolitieke argumenten kwamen nog sterker centraal te staan. Arndt concludeerde dat België een vazalstaat van Frankrijk was geworden. De Duitse zaak had daarmee een zware nederlaag geleden. Met zijn afwijzing van de Belgische revolutie isoleerde Arndt zich echter van de nationalistisch-liberale kringen in Duitsland. Heinrich Heine was zwaar teleurgesteld over Arndts opstelling. Evenals Heine beschouwden veel

1 J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond: 1815-1851* (Groningen-Djakarta, 1955), dl. 1, p. 9-11.
2 Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1800-1866*, p. 369f.
3 H.W. von der Dunk, *Vormärz*, p. 130-5.

liberale nationalisten de revoluties als tekenen, dat de restauratie van Wenen op wankele fundamenten berustte. De Belgische revolutie was voor hen de hoopvolle voorbode van betere tijden.

De Belgische revolutie werd onder meer verdedigd door de schrijver Ludolf Wienbarg. Wienbarg behoorde tot de *jungdeutsche* auteurs, waar ook Heine en Börne toe gerekend kunnen worden.[1] Wienbarg was een radicaal nationalist. Volgens Wienbarg diende alle staatsvorming gebaseerd te zijn op het beginsel van de volkssoevereiniteit. Maar als additioneel argument -en hier toonde Wienbarg zich een representant van de Duitse Romantiek- voerde hij het volkskarakter aan. Conform deze beginselen erkende hij het recht van de Polen en de Javanen op een eigen staat. Met dezelfde argumenten claimde hij de Elzas voor Duitsland.[2]

Wienbarg werkte in 1831 en 1832 als huisleraar in Nederland. Zijn indrukken verwerkte hij in een tweedelig boek *Holland in den Jahren 1831 und 1832*. De Nederlanders hadden volgens Wienbarg een duidelijke nationale identiteit: '*Holländer sind keine Deutsche mehr*'. Daarom hadden de inwoners van Nederland het recht op een eigen nationale staat. De nationale identiteit werd gekenmerkt door een '*ausdauernde moralische Kraft*'. Dit was de historische basis van de Nederlandse onafhankelijkheid en een noodzakelijke voorwaarde voor het bestaan van de Nederlandse natie. Deze kracht maakte op de romanticus Wienbarg een koude, liefdeloze en grove indruk.

> *Mit einem Wort, eine unliebenswürdige egoistische Moralität, welche die holländische Nation unter ihren Brüdern in Europa charakteristisch auszeichnet.*

Wat voor de Hollanders gold, gold evenzeer voor de Belgen. Zij wensten een eigen staat, bezaten een eigen identiteit en hadden dus het recht om een eigen staat te vormen. De kortstondige vereniging van Nederland en België noemde Wienbarg '*die unglückliche Vereinigung zweier so spröden, ja feindliche Bestandtheile*' en het verbreken van de staatkundige banden kon slechts worden toegejuicht. Wienbarg voorspelde dat de uiterst praktische Hollanders hun vete met België, volgens Wienbarg '*eine Privatsache der Familie Nassau*', snel zouden vergeten en zich met kwesties als ministeriële verantwoordelijkheid, kiesrechthervorming en dergelijke zouden gaan bezighouden.

De revolutionaire beweging van 1830 verliep en opnieuw volgden jaren van repressie voor de nationalistische beweging in Duitsland. In deze jaren van stagnatie voor de Duitse nationale zaak zagen de Duitse nationalisten toch een programmapunt gerealiseerd worden. Na jarenlange onderhandelingen en handelsoorlogen kwam in januari 1834 de Duitse Tolunie tot stand. De liberaal-nationalistisch gezinde burgerij had reeds jaren aangedrongen op de vorming van een tolunie. Daarbij speelde de verwachting dat economische samenwerking de politieke eenwording dichterbij zou brengen een niet te onderschatten rol. Op de *Darmstadter Konferenzen* (1820-3), waar de Zuidduitse staten beraadslaagden over de vorming van een Zuidduitse tolunie, hadden afgevaardigden van de Duitse handel en industrie gepleit voor nauwere economische samenwerking met Nederland, Hannover, Denemarken, Zwitserland, de Hanzesteden, Holstein en Piemont.[3]

---

1 H.W. von der Dunk, *Vormärz*, p. 129 en 162-5. Von der Dunk noemt Wienbarg '*ein Heine, den man die Zähne gezogen hat*'. *ADB*, Bd. 42 (Leipzig, 1897), p. 419f.
2 L. Wienbarg, *Holland in den Jahren 1831 und 1832* (Hamburg, 1833/Frankfurt a.M., 1973), 2 Bde. De volgende citaten stammen uit: Bd. 1, p. 21, 63-64, 117 en 20.
3 H. von Treitschke, *Deutsche Geschichte im Neunzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1919), Bd. 3, p. 302-309. J. Pentmann, *Die Zollunionsidee und ihre Wandlungen im Rahmen der wirtschaftspoli-*

De Duitse Tolunie was niet het werk van de liberaal-nationalistische gezinde burgerij, maar van de Pruisische diplomatie. De ambities van Pruisen reikten aanvankelijk niet verder dan versterking van de eigen fiscale en handelspolitieke positie, Daarin kwam verandering toen de meer ambitieuze Friedrich von Motz in 1825 minister van Finianciën van Pruisen werd. Von Motz zag al snel in de Pruisische Tolunie een middel om de politieke positie van Pruisen in de Duitse Bond te versterken en hij maakte daarbij gebruik van de aantrekkingskracht van nationalistische argumenten. '*Wenn es staatswissenschaftliche Wahrheit ist, dass Zölle nur die Folge politischer Trennung verschiedener Staaten sind, so muss es auch Wahrheit sein, dass Einigung dieser Staaten zu einem Zoll- und Handelsverband auch Einigung zu ein und demselben politischen System mit sich führt*', was de overigens niet geheel logische redenering van Von Motz in 1829.[1] De Pruisische regering toonde weinig ambitie om een grotere rol te spelen in de Lage Landen. Slechts op militair gebied was Pruisen geïnteresseerd in een zekere controle over de Lage Landen. omdat de Pruisische militairen geen groot vertrouwen hadden in de wil en het vermogen van het Verenigde Koninkrijk een eventuele Franse aanval te weerstaan, maar deze plannen leden steeds schipbreuk op de onwil van Britten en de Nederlandse koning om mee te werken. In 1830 was echter slechts een minderheid van de Pruisische militairen bereid zich te mengen in de problemen tussen Nederland en België. Toen België in 1833 vroeg of het deel kon gaan uitmaken van de Duitse Tolunie wees Berlijn dat verzoek af met als argument dat deze tolunie slechts open stond voor Duitse staten.[2]

Eén publikatie verdient in dit verband uitgebreid de aandacht. Niet alleen omdat in dit werk grote politieke betekenis werd toegekend aan de Duitse Tolunie, maar ook omdat de theorieën uit dit boek grote invloed zouden uitoefenen op de ontwikkeling van de economische wetenschap in de tweede helft van de negentiende eeuw. Bovendien besteedde de auteur veel aandacht aan Nederland in relatie tot de Duitse kwestie. In 1841 publiceerde Friedrich List een boek met de titel *Das nationale System der politischen Ökonomie.*[3] List had een reputatie als publicist op het gebied van economische vraagstukken. Hij was opgetreden als penvoerder voor verschillende economische belangen en had jarenlang propaganda gemaakt voor een Duits spoorwegnet.

Zijn hoofdwerk begon met een uiterst polemische aanval op de vrijhandelstheorieën van Adam Smith. List meende dat de liberale theoretici slechts in mondiale of individuele categorieën dachten. Daardoor verontachtzaamden ze de nationale staat en volgens List was de nationale staat een cruciale categorie in de economie. De nationale staat was het produkt van een groot aantal heterogene oorzaken: geografie, handel, afstamming en taal. Theoretisch bleef deze aanzet verder onuitgewerkt. Op de praktische consequenties, die List daar aan verbond, komen we later terug. De nationale staat concentreerde macht in zich en daarmee het vermogen het lot van zijn inwoners, ook op economisch gebied, te bepalen. Welvaart was niet slechts het produkt van natuurlijke rijkdommen, individuele prestaties en het naleven van economische-filosofische uitgangspunten, maar was in hoge mate afhankelijk van de macht van de staat. De moderne staat concentreerde zijn aandacht op de industrie en de expansie van de verkeerswegen,

---

tischen Ideen und der Wirtschaftspolitik des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart (Jena, 1917), p. 16 en 20. L.J. Baack, p. 45f, 95, 177-194, 206 en 215 N.C.F. van Sas, *Bondgenoot*, p. 168f.

1 Geciteerd uit: Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1800-1866*, p. 359. L.J. Baack, p. 108-140.

2 H.W. von der Dunk, *Vormärz*, p. 154ff. en 223. J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland* (Leiden, 1973), p. 172f.

3 F. List, *Das nationale System der politischen Ökonomie* (Jena, 1910). Zie met name pagina 105-113 voor Nederland en 516-537 voor de algemene conclusies.

aangezien dit de belangrijkste bronnen van welvaart waren, en -zoals Engeland liet zien- economische macht ook omgekeerd weer politieke macht betekende.[1]

List onderscheidde vier economische ontwikkelingsstadia: 1. Invoer van nijverheidsprodukten en uitvoer van agrarische produkten en grondstoffen. 2. Beperkte nijverheidsproduktie, maar onvoldoende om de binnenlandse markt te voorzien. 3. Een nijverheidsproduktie die voldoende was om de binnenlandse markt te verzorgen 4. Uitvoer van nijverheidsprodukten en de invoer van agrarische produkten en grondstoffen. Tropische gebieden waren niet geschikt voor industriële ontwikkeling en floreerden dus relatief het beste wanneer ze zich toelegden op de produktie van agrarische produkten en grondstoffen. Engeland had het vierde stadium bereikt. Duitsland had met de tolunie een eerste stap gezet naar een nationale economie. De economische eenwording zou de eerste stap zijn naar een politieke eenwording. Op die manier zou Duitsland zich kunnen voegen bij het exclusieve gezelschap, dat zich in het vierde ontwikkelingsstadium bevond en waarvoor List de term *Agrikulturmanufakturhandelsnationalität* had bedacht.[2] Zolang het vierde stadium nog niet bereikt was, had Duitsland het recht zich door middel van tariefmuren te beschermen totdat de achterstand was ingehaald. In een verre toekomst volgde er een harmonieus eindstadium: de samenwerking tussen gelijkwaardige nationale staten, die zou leiden tot een *Universalunion.*

In het laatste deel van zijn boek pleitte List ervoor dat Duitsland een sterke nationale staat moest worden. Bovendien had List uitgesproken ideeën over de grenzen van het toekomstige Duitsland. Volgens List '*entspricht die Gebietseinteilung der europäischen Nationen der Natur der Dinge nicht*'.[3] List maakte onderscheid tussen een 'gezonde politiek', die streefde naar grenzen, die overeenkwamen met de taalgrens, het verspreidingsgebied van het eigen volk en natuurlijke grenzen, en 'onnatuurlijke gebiedsvergroting', die ingegeven werd door militair-strategische overwegingen. Het streven naar natuurlijke grenzen was legitiem en kon zelfs een oorlog rechtvaardigen. Als voorbeeld noemde hij, dat een land niet in bezit was van de mondingen van zijn rivieren.

> *Eine solche Nation muss allererst durch Eroberung oder Vertrag dergleichen Mängel zu heilen suchen.*

Op basis van deze argumenten meende List dat de inlijving van Nederland, België en Zwitserland door Duitsland noodzakelijk en legitiem was.

Nederland was '*nach Geist und Sitte, nach Abstammung und Sprache ihrer Bewohner, wie durch politische Verbindung und geographische Lage (...) Teil des deutschen Reiches*'.

> *Holland fiel demnach, weil ein Streich Küstenland, von einer kleinen Zahl von deutschen Fischern, Seefahrern, Kaufleuten und Viehzüchtern bewohnt, für sich selbst eine Nationalmacht bilden wollte und das Binnenland, mit welchem es ein ganzes ausmachte, als fremdes Land betrachtete und behandelte.*

---

1 List verdacht de Britten ervan naar de wereldhegemonie te streven. Vrijhandelstheorie en *abolitionism* waren middelen ter verwezenlijking van dit doel. De vrijhandelstheorie was een Trojaans paard gericht tegen Duitsland en *abolitionism* moest Amerika's economische kracht ondermijnen. F. List, p. 511, 514 en 530-2.
2 F. List, p. 522.
3 F. List, p. 523. De volgende citaten stammen respectievelijk van p.: 71, 105, 112, 498f en 527. Over de term natuurlijke grenzen: H.D. Schulze, *Deutschlands natürliche Grenzen*. In: A. Demandt (Hrsg.), *Deutschlands Grenzen in der Geschichte* (München, 1990), p. 33-88.

Tegenwoordig leefde Nederland van zijn koloniën en van de tussenhandel met Duitsland. En het land, dat '*durch Deutschland reich und mächtig geworden, in alle Ewigkeit nur mit und durch Deutschland zu bestehen vermag, sperrte ein halbes Menschenalter hindurch, unter Vorschüttung elender Wortverdrehungen, Deutschlands besten Strom*'. Nederland diende volgens List weer deel van Duitsland te worden, want zonder Nederland was Duitsland te vergelijken met een huis waarvan de voordeur eigendom was van een vreemdeling. Omgekeerd gold voor Nederland, dat het slechts met Duitsland weer tot bloei kon komen.

> *Würde dagegen Deutschland mit den dazu gehörigen Seegestadten, mit Holland, Belgien und der Schweiz sich als kräftige kommerzielle und politische Einheit konstituieren (...), so könnte Deutschland dem europäischen Kontinent den Frieden für lange Zeit verbürgen und zugleich den Mittelpunkt einer dauernde Kontinentalallianz bilden.*

List argumenteerde, dat Duitsland de dominerende positie in Europa van nature toekwam en dat die hegemonie daardoor, in tegenstelling tot de hegemonie van Napoleon, niet bedreigend was voor de buurstaten van Duitsland. Het federale karakter van Duitsland was een verdere garantie tegen een agressieve expansieve politiek van Duitsland. Nadat hij dat duidelijk had gemaakt ontwierp List evenwel een ambitieus expansief programma. De inlijving van Zwitserland, België en Nederland waren pas de eerste stappen op een lange weg. Duitsland zou de kern moeten worden van een nieuwe continentale liga. Nauwe samenwerking met Oostenrijk moest de deur naar de Balkan en het Midden-Oosten voor Duitsland openen. Duitsland zou de kern van een continentaal machtsblok worden en dit continentale machtsblok zou Engeland dwingen toe te geven aan '*alle gerechte Forderungen*'. Koloniale expansie in alle werelddelen zou daardoor mogelijk worden.[1] List, die langere tijd in de Verenigde Staten had gewoond, voorspelde dat de Verenigde Staten op lange termijn een supermacht zouden worden. Daardoor zou Engeland uiteindelijk zelfs gedwongen worden zich bij de continentale liga te voegen.

List was een van de invloedrijkste economen van de negentiende eeuw in Duitsland.[2] De *Nationalökonomie* zou onder invloed van Gustav Schmoller, Adolph Wagner en anderen wetenschappelijk tot veel grotere hoogte stijgen, maar de uitgangspunten van List zoals de empirische benadering, de aandacht voor de wisselwerking tussen nationale macht en economische voorspoed en het belang dat List hechtte aan industrie en verkeer werden de uitgangspunten van een economische school die in Duitsland na 1880 een bijna onaangevochten positie had op de universiteiten en die een grote invloed uitoefende op de politieke besluitvorming in Duitsland.

De politieke ideeën van List zijn vaak als naïef bestempeld. Desondanks valt zijn politieke invloed niet te onderschatten.[3] In de jaren veertig van de negentiende eeuw hadden de ideeën van List invloed op de Pruisische gezant in Brussel Heinrich von Arnim en de Pruisische minister van Buitenlandse Zaken

---

1 Vergelijk dat met de afkeer die Fichte had van kolonialisme. Fichte heeft liever minder welvaart '*als von dem Schweisse und Blute eines armen Sklaven jenseits der Meere Gewinn ziehen zu wollen*'. J.G. Fichte, *Reden*, p. 420f.
2 *ADB*, Bd. 18 (Leipzig, 1883), p. 761-774.
3 H.C. Meyer, '*Mitteleuropa*' *in German thought and action, 1815-1945* (Den Haag, 1955), p. 11-16 en 99-102. Meyer hecht weinig gewicht aan de politieke invloed van List en wijst er met name op dat de politieke plannen van List nogal eens veranderden. Deze veranderingen raken naar mijn mening echter nooit de kern van zijn plannen: Duitsland moest een nationale staat worden en zou daardoor de hegemoniale politieke en economische macht worden in Europa. J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 84f. H. Herzfeld, *Johannes von Miquel* (Detmold, 1938), Bd. 2, p. 423. G. von Schmoller, *Zwanzig Jahre Deutscher Politik (1897-1917)* (München & Leipzig, 1920).

Heinrich von Bülow. Een van de belangrijkste politici van het Tweede Keizerrijk, Johannes von Miquel, leunde sterk op de politieke denkbeelden van Friedrich List. Duitse imperialisten van rond de eeuwwisseling beriepen zich en masse op List als intellectuele inspiratie. Zo waren de plannen van Gustav von Schmoller voor een massale Duitse emigratie naar Brazilië een exacte copie van de plannen die List 60 jaar eerder ontvouwde. Ook Ernst Jäckh, propagandist voor een Duitse expansie richting Midden-Oosten, greep terug op voorstellen van Friedrich List.

List publiceerde zijn hoofdwerk in een periode, dat de nationaal-liberale beweging in Duitsland weinig vooruitgang boekte. In de jaren veertig groeide de politieke spanning tussen regeerders en de hervormingsgezinde burgers in Midden-Europa. Daarbij speelden zowel sociale onrust, het streven naar een liberale grondwet en de nationale kwestie een rol.[1]

Bovendien speelden twee grensproblemen een groeiende rol in de publieke discussie. In de eerste plaats het Franse irridentisme dat zich onder meer richtte op het Rijnland. In de tweede plaats de poging van Denemarken om het hertogdom Sleeswijk-Holstein te delen en het noordelijke Sleeswijk, waar een Deense minderheid woonde, bij Denemarken te voegen. Dat laatste veroorzaakte grote consternatie in Duitsland. Nationalisten wezen op de historische ondeelbaarheid van het hertogdom en claimden het in zijn geheel voor Duitsland.

De nieuwe Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV onderscheidde zich van zijn voorgangers, doordat hij pogingen deed zichzelf aan het hoofd van de nationale beweging te plaatsen. Zo zorgde Friedrich Wilhelm IV voor eerherstel voor E.M. Arndt, die daarop in zijn *Erinnerungen* en andere geschriften onmiddellijk weer propaganda maakte voor zijn oude droom de Nederlanden in een nationale Duitse staat op te nemen.[2] De pogingen van Friedrich Wilhelm IV om het nationalisme te kanaliseren hadden weinig succes. De koning deed niet alleen weinig praktische stappen om de nationale eenheid tot stand te brengen, maar bovendien sloten zijn in wezen conservatief-romantische ideeën niet aan bij de meer radicale stemming onder de burgerij.

1.2 DE REVOLUTIE VAN 1848.

In februari 1848 begon, met een revolutie in Parijs, een nieuwe serie revoluties in Europa. In maart sloeg deze beweging over naar Duitsland. Zowel in Wenen als Berlijn kwamen oppositionele groepen aan de macht. In Frankfurt verzamelde zich de elite van de liberale en nationalistische oppositie in de Paulskirche en constitueerde het eerste Duitse parlement. Arndt, de nestor van de nationalistische beweging, werd gekozen tot president van het parlement. Het parlement van Frankfurt debatteerde over een liberale grondwet en de vorming van een Duitse nationale staat. Voor het eerst waren de nationalisten niet met

---

1 Een interessante observatie van de stemming in Duitsland kan gevonden worden in een brief, die Bakhuizen van den Brink vanuit Breslau februari 1845 aan de Leidse hoogleraar Bake zond: 'Ik heb *doorgaande* (cursivering AB) met hen twee twistappels: hunne Franzosen- en hunne Katholiken-*fresserei*, met dat gevolg dat ik bij den een halve Franschman, bij den ander een krypto-Katholijk heet. En als ik ten derden nog durf beweeren, dat wij Hollanders eene taal hebben en literatuur, wel verwant met, maar toch onafhankelijk van de hunne, omdat ons volk hen twee (eeuwen) in de geschiedenis vooruit was en zich onafhankelijk tot eene natie heeft ontwikkeld, dan schelden zij (zoo zij menen) mij nog bovendien uit voor een *Stock-Hollander*.' Bakhuizens argumenten zullen op veel Duitse nationalisten (en met name die velen daaronder, die weinig of niets wisten van Nederland) weinig meer indruk hebben gemaakt dan de stellingname van bijvoorbeeld diegenen, die pleitten voor de Beierse onafhankelijkheid. S. Muller Fz. (red.), *Briefwisseling van Bakhuizen van den Brink met zijne vrienden gedurende zijne ballingschap (1844-1851)* (Haarlem, 1906), p. 75f.
2 J.C. Boogman, *Duitse Bond*,, dl. 1, p. 86-91.

blauwdrukken bezig, maar bemoeiden zij zich met de praktische uitwerking van hun politieke aspiraties. Met name de debatten over minderhedenproblemen en grenskwesties zijn van groot belang. Zij geven een inzicht in de ontwikkeling en stand van discussie binnen de Duitse nationalistische beweging.[1] Bij de discussies over de toekomstige grenzen van de Duitse nationale staat gingen de afgevaardigden uit van de grenzen van de Duitse Bond. Een aanpassing van die grenzen werd door de meeste afgevaardigden noodzakelijk geacht. Binnen de Bondsgrenzen woonde een groot aantal niet-Duitsers, terwijl een groot deel van Pruisen, Sleeswijk en de Habsburgse monarchie buiten de grenzen van de Bond lag. Drie problemen stonden voor de afgevaardigden in Frankfurt centraal: Sleeswijk-Holstein, de Duits-Poolse grens en Bohemen.

Op 21 maart 1848 had Denemarken Sleeswijk en Holstein van elkaar gescheiden. Sleeswijk werd een deel van Denemarken en Holstein werd via een personele unie verbonden met Denemarken. Dat leidde tot een opstand van de Duitse bevolking in Sleeswijk-Holstein en grote verontwaardiging onder de Duitse nationalisten. Het parlement van Frankfurt had geen eigen machtsmiddelen, maar door de nationalistische publieke opinie gedreven, greep Pruisen militair in. Daarop dreigden zowel Groot-Brittannië als Rusland Pruisen met interventie. Het Britse voorstel om Sleeswijk te delen langs de taalgrens werd door het parlement in de Paulskirche verworpen. De afgevaardigden argumenteerden, dat het hertogdom een historische eenheid was en daardoor ondeelbaar. Omdat de bevolking in meerderheid Duits was moest het hertogdom integraal bij Duitsland komen. De Deense zeeblokkade en grote internationale druk deden Pruisen wijken en in augustus 1848 accepteerde Pruisen een vrede. Voor de Duitse nationalisten was deze uitkomst teleurstellend, maar omdat het parlement militair machteloos was accepteerden de afgevaardigden de vrede enkele weken later onder protest.

Een tweede probleem vormde de grens tussen de Duitse en de Poolse bevolking. Die viel niet samen met de grens tussen Pruisen en Rusland, noch met de grens van de Duitse Bond. De Duitse bevolking woonde tot ver ten oosten van de Bondsgrens, tot in het Baltisch gebied. De grootste concentratie leefde in Oost-Pruisen rondom de stad Königsberg. Binnen de Pruisische grens, die veel verder oostelijk lag dan de Bondgrens, woonde een forse Poolse minderheid. In veel gebieden woonden Duitsers, Litouwers, Polen en Joden gemengd. De Duitse nationalisten zagen zich gesteld tegenover Poolse nationalisten, die een Poolse nationale staat ambieerden. Een radicale minderheid in Frankfurt verdedigde het recht van de Polen op de vorming van een eigen nationale staat. De meerderheid van de afgevaardigden was van mening dat de Poolse ambities moesten wijken voor de noodzaak van een aaneengesloten Duits territorium, dat ook Oost-Pruisen omvatte. Het parlement was van mening dat de Duitsers het recht hadden de grenzen eenzijdig te bepalen, omdat de Duitsers het veruit sterkste en cultureel superieure volk in Midden-Europa waren. Een van de afgevaardigden sprak van het recht op een '*gesunder Volksegoismus*'.

Het derde probleem werd gevormd door Bohemen, dat vanaf de Middeleeuwen deel had uitgemaakt van het Duitse keizerrijk. In Bohemen woonden Duitsers en Tsjechen sedert eeuwen gemengd. Vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw begon zich een Tsjechisch nationalisme te manifesteren. De Tsjechische nationalisten wilden geen deel uitmaken van een Duitse nationale staat, maar hadden hun hoop gevestigd op een hervorming van de Habsburgse monarchie, waardoor de Tsjechen een grotere stem zouden krijgen binnen het Habsburgse keizerrijk Het parlement van Frankfurt wilde dat

1 Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1800-1866*, p. 622-630.

Bohemen in de toekomst deel zou uitmaken van Duitsland. Wel was het parlement bereid de rechten van nationale minderheden te garanderen, maar de politieke leiding in Bohemen moest in handen van de Duitse bevolking komen.

Naast deze drie grote grenskwesties speelde in de marge de positie van Limburg nog een rol. Op het Congres van Wenen was de grens tussen de Duitse Bond en Nederland globaal overeengekomen. De exacte grens werd in een aantal bilaterale verdragen vastgelegd. (Pruisen: 1816, Hannover: 1824) De grens ten noorden van de Rijn was nagenoeg ongewijzigd gebleven sedert de Vrede van Münster in 1648 en werd ook in 1816 niet veranderd. Ten zuiden van de Rijn was de grens nieuw getrokken ten oosten van de oude vestingen van de Republiek Venlo en Maastricht.[1] Daardoor was de lappendeken tussen Maas en Rijn, voor 1795 verdeeld tussen de Republiek, de Oostenrijkse Nederlanden en Jülich, Kleve, Geldern en Luik, in twee aaneengesloten gebieden verdeeld, een Nederlands en een Pruisisch gebied.

Bij de deling van Nederland en België in 1839 werd een deel van Luxemburg bij België gevoegd, waardoor de Duitse Bond dat gebied verloor. Nederland moest het grootste deel van de provincie Limburg, een gebied dat Nederland bij de regeling van 1839 was toegewezen, als compensatie aan de Duitse Bond aanbieden. Limburg werd dus zowel deel van Nederland als deel van de Duitse Bond. De historicus J.C. Boogman noemt deze regeling 'een politiek en juridisch monstrum', dat slechts functioneerde zolang de Duitse Bond geen interesse toonde voor Limburg.[2]

Tot de revolutie van 1848 hadden de Duitse Bond en de Duitse nationalisten weinig of geen belangstelling getoond voor Limburg, maar dat veranderde in 1848.[3] Toen verkiezingen moesten worden gehouden voor het parlement van de Paulskirche, liet de Nederlandse regering, die het niet wilde laten aankomen op een confrontatie met de revolutionaire krachten in Duitsland, ook in Limburg verkiezingen houden voor het parlement in Frankfurt. Er bestond een separatistische beweging in Limburg, die zich sterk manifesteerde en bij de verkiezingen de beide zetels wist te winnen. Baron van Scherpenzeel-Heusch, de leidende persoon van deze separatistische beweging, werd een van de Limburgse afgevaardigden in Frankfurt. Op zijn aandringen liet het parlement de Limburgse kwestie bestuderen. Het rapport over Limburg, geschreven door de commissie voor internationale aangelegenheden, verscheen 14 juli 1848. De commissie schreef dat de bewoners van Limburg Duits waren en de wens te kennen hadden gegeven bij Duitsland te horen. Daar voegde de commissie aan toe, dat bovendien de rivier de Maas '*die natürlichste Grenze darbot, auf welche Deutschland ein historisches unbestreitbares Recht hatte*'.[4] De rapporteurs concludeerden dat een volledige staatkundige scheiding tussen Nederland en Limburg de beste oplossing was voor de Limburgse kwestie.

Op 19 juli debatteerde het parlement over het rapport. Het parlement -zojuist geconfronteerd met overwinningen van de restauratieve krachten in Parijs en Praag- stond op dat moment al onder zware druk. Daarom greep het parlement in de Paulskirche de Limburgse kwestie aan om zich te manifesteren

---

1 E.M. Klingenberg, *Die Entstehung der deutsch-niederländischen Grenze im Zusammenhang mit der Neuordnung des niederländisch-niederrheinischen Raumes 1813-1815* (Leipzig, 1940), p. 154-7. H.G. Kraume. p. 29.
2 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 53.
3 H.G. Kraume, p. 66-9. Begin mei 1848 verscheen de brochure *Das Herzogtum Limburg als deutscher Bundesstaat* van K. Streifensand uit Krefeld. Deze brochure vergrootte de belangstelling voor Limburg. De brochure van Streifensand werd in Frankfurt gebruikt bij de debatten over Limburg.
4 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 453-476. H.W. von der Dunk, *Vormärz*, p. 362f. H.G. Kraume, p. 75-82.

als een serieuze factor in de Duitse politiek.[1] Twee van de twaalf sprekers waren van mening dat de kwestie door onderhandelingen met Nederland diende te worden opgelost.[2] Tien afgevaardigden gingen uit van het Duitse gelijk en beperkten zich voornamelijk tot het uiten van verontwaardiging over de Nederlandse tegenwerking. Voor een deel van de afgevaardigden was Limburg slechts een ondergeschikte kwestie, omdat zij grotere gebieden in het westen in Duitsland wensten te incorporeren. E.M. Arndt sprak bij deze gelegenheid de hoop uit, dat men zich in de toekomst *'der limburgische Zank'* nog slechts zou herinneren als een intermezzo in een groter proces, namelijk de terugkeer van Nederland, België en Zwitserland bij het moederland. De Oostenrijkse afgevaardigde Franz Schuselka sprak over:

> *Holland, welches ursprünglich und im völligen buchstäblichen Sinne deutscher Boden ist, und dessen Volk nur einen Dialekt Deutschlands spricht.*[3]

Bij de stemming werd het rapport zo goed als ongewijzigd aangenomen en aan de voorlopige regering werd opgedragen de Limburgse kwestie met spoed af te handelen. De Nederlandse regering, die zag dat de positie van het parlement in Frankfurt steeds zwakker werd, wist de kwestie slepende te houden. Daarbij werd de Nederlandse regering geholpen door het beleid van de voorlopige regering in Frankfurt. Deze regering wist dat ze nauwelijks machtsmiddelen had en voelde voor een vergelijk met Nederland. Omdat het parlement een oplossing wenste en de regering geen mogelijkheid zag met Nederland tot een vergelijk te komen probeerde de voorlopige regering de kwestie Limburg in het parlement op de lange baan te schuiven. Het geduld van het parlement raakte op en op 1 september volgde een interpellatie over Limburg. De radicale vleugel maakte van de gelegenheid gebruik om de lakse houding van de regering te laken. De afgevaardigde Carl Vogt deed dat als volgt:

> *Auf solche Art befördert man den Particularismus; denn Holland ist in Beziehung auf uns (...) ein kleiner Particularstaat. Man zieht dieses Unkraut des Particularismus langsam auf, man gibt ihm den Dünger, den es braucht, um als Schlingpflanze auf unserm politischen Felde zu wachsen, statt dasz man durch kräftiges Auftreten diesen Particularismus vernichtete.*[4]

De regering, bij monde van minister Beckerath, pleitte voor matiging:

> *Und in diesem Augenblicke, meine Herren, werden Sie darüber entscheiden, ob wir austreten sollen aus dieser Stellung, ob wir durch ein heftiges drohendes Verfahren Deutschland einführen wollen in die europäische Völkerfamilie, oder ob wir in dem Bewusztsein unserer Kraft, deren Beweis ja die Mäszigung ist, unsere gerechte Forderungen zunächst auf friedlichem Wege geltend machen wollen.*

---

1 H. Maks, p. 81. H.G. Kraume, p. 82-5.
2 H.G. Kraume, p. 87-107.
3 Geciteerd uit: J.C. Boogman, Duitse Bond, dl. 2, p. 466. In kringen van Duitse nationalisten in de negentiende eeuw werd verder weinig belangstelling getoond voor regionale bewegingen in Nederland. R.G. Zondergeld, *Separatismus und Regionalismus in den Niederlanden seit 1814*. In: J.P. Nautz, J.F.E. Bläsing (Hrsg.), *Staatliche Intervention und gesellschaftliche Freiheit* (Melsungen, 1987), p. 7-30. Dit staat in contrast met de periode 1933-1945 toen er levendige belangstelling was voor de bevolking van Limburg, die *Völkisch* tot Duitsland zou moeten worden gerekend. H.G. Kraume, p. 231. E.M. Klingenberg, p. 154-7.
4 Geciteerd uit: J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 615.

De regering overleefde de motie van wantrouwen met 213 tegen 197 stemmen en daarmee werd de kwestie de facto op de lange baan geschoven. De krachtsverhoudingen verschoven steeds verder ten nadele van het parlement in Frankfurt. Toen op 3 november 1848 in Nederland -en dus ook in Limburg- de liberale grondwet van Thorbecke van kracht werd, protesteerde het parlement van de Paulskirche tegen deze inbreuk op de binnenlandse aangelegenheden van Duitsland. De voorlopige regering gaf het parlement te kennen de kwestie ad acta te willen leggen. Het parlement accepteerde die suggestie en zou zich niet meer uitlaten over Limburg.[1]

Het vastleggen van de grenzen van het toekomstige Duitsland was een van de belangrijkste taken waarvoor het parlement in Frankfurt zich gesteld zag. In veel gebieden woonden Duitsers en andere volkeren gemengd en was het onmogelijk een grens te vinden, die voor alle partijen bevredigend was. Het parlement ging uit van de grenzen van de Duitse Bond en vervolgens begonnen de afgevaardigden deze op een aantal plaatsen te corrigeren. Daarbij gebruikte de parlementariërs de taal, cultuur, geschiedenis, natuurlijke grenzen en een enkele maal de wil van het volk als argumenten voor grenscorrecties. Die argumenten werden tamelijk eclectisch gebruikt. In de praktijk kwam het erop neer dat werd gezocht naar een voor Duitsland acceptabele oplossing. Deze handelwijze rechtvaardigden de afgevaardigden, door erop te wijzen, dat de Duitsers het veruit grootste volk in Midden-Europa waren, en als zodanig het recht hadden het politieke voortouw te nemen en de grenzen naar eigen goeddunken vast te stellen.

De hierboven geschetste politieke lijn bepaalde de koers van het parlement bij het debat over Limburg. Arndt kreeg op 19 juli -na zijn betoog over de toekomstige 'terugkeer' van Zwitserland, België en Nederland bij Duitsland- weliswaar een stormachtig applaus van de afgevaardigden, maar in de praktijk werd de soevereiniteit van Nederland gerespecteerd en gingen de afgevaardigden uit van de grens van de Duitse Bond. Aangezien het grootste deel van Limburg sinds 1839 deel uitmaakte van de Duitse Bond wilde het parlement Limburg losmaken van Nederland. Om dat te rechtvaardigen gebruikten de deelnemers aan de debatten vier argumenten: de bevolking was Duits en had te kennen gegeven bij Duitsland te willen horen, Duitsland had historische rechten op Limburg en de Maas was voor Duitsland een natuurlijke grens.

Het is opvallend dat slechts een minderheid van de afgevaardigden aandrong op onderhandelingen met Nederland. Ook in dit geval gingen de meeste afgevaardigden er blijkbaar van uit dat de Duitsers als het grootste volk een soort vanzelfsprekend recht hadden het verloop van de grens te bepalen. Een minderheid vond het zorgwekkend dat het parlement er zo vanzelfsprekend vanuit ging dat Duitsland in de toekomst de lakens zou uitdelen in Midden-Europa. Professor Friedrich Dahlmann constateerde, dat macht niet langer een instrument was, maar het doel en hij bracht dat als volgt onder woorden:

> *Die Bahn der Macht ist die einzige, die den gärenden Freiheitstrieb befriedigen und sättigen wird. Denn es ist (...) nicht nur die Freiheit, die der Deutsche meint, es ist zur grösseren Hälfte die Macht, nach der es ihn gelüstet.*[2]

Samengevat had het Duitse nationalisme twee problemen met Nederland. In de eerste plaats waren de Duitse nationalisten verdeeld over de vraag, of de inwoners van Nederland Duitsers waren of dat de Nederlanders een eigen nationale identiteit hadden. De Duitse nationalisten hadden aan alle grenzen afbakenings-

1 H.G. Kraume, p. 112-122.
2 Geciteerd uit: J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 630.

problemen en de grens in het noordwesten vormde een van die problemen, maar Nederland was in zoverre een uniek probleem, dat de Duitse nationalisten hier met een definiëringsprobleem worstelden.

In de tweede plaats stootte het Duitse nationalisme in Nederland op veel weerstand. Arndt, een man die Nederland goed kende, zag dat duidelijk in. In de Paulskirche zei hij daarover het volgende:

> *Da (bij verlies koloniën, A.B.) wird das reiche Holland verschwinden, das edle tapfere Holland aber, welches an unseren Küsten und Strömen wohnt, wird dann germanisch werden müssen: freiwillig wollen sie es nicht sein.*[1]

Deze weerstand was op zich niet uniek. Het Duitse nationalisme stootte in Beieren of Saksen evenzeer op weerstand als in Nederland. Een belangrijk verschil tussen Nederland en bijvoorbeeld Hannover of Württemberg was het feit, dat er in Nederland geen enthousiaste propagandisten voor het Duitse nationalisme opstonden, terwijl van Lübeck tot Wenen mensen te vinden waren, die zich met enthousiasme achter het streven naar een Duitse nationale staat schaarden.

De revolutie van 1848 mislukte. Conservatieve krachten kregen in Wenen en Berlijn de overhand en daarmee was het parlement in Frankfurt machteloos geworden. Begin 1849 bood het parlement aan de Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV de Duitse keizerskroon in een laatste poging het politieke initiatief te heroveren. De koning wees de kroon af en zond Pruisische troepen naar Zuidwest-Duitsland om orde en rust te herstellen. De bijna geweldloze revolutie eindigde met een bloedige onderdrukking en de hoop op nationale eenwording en liberale hervormingen was opnieuw gefrustreerd.

1.3 NEDERLANDSE REACTIES OP HET DUITSE NATIONALISME.

In 1815 werden de Nederlanden in één staat bij elkaar gevoegd. Het Verenigde Koninkrijk was een creatie van het Congres van Wenen. De grote mogendheden hoopten zo tegen de Franse expansielust een krachtige barrière te hebben opgeworpen. Om deze functie optimaal te kunnen vervullen werd Willem I Groothertog van Luxemburg en aangezien Luxemburg deel was van de Duitse Bond was koning Willem I op die manier verbonden met de Duitse Bond.

Willem I bepaalde de politieke koers van het koninkrijk. Deze vorst werd gedreven door dynastieke ambities en hij had verreikende territoriale aspiraties. Willem I streefde naar een koninkrijk, dat de Nederlanden en een groot deel van het Rijnland zou omvatten.[2] Ook een man als Gijsbert Karel van Hogendorp pleitte herhaaldelijk voor een vereniging van de Lage Landen en gebiedsuitbreiding op de linkerrijnoever waardoor een stabiel machtsevenwicht zou ontstaan in het noordwesten van het Europese continent. Door de besluiten van het Congres van Wenen werden de ambities van Willem I slechts gedeeltelijk gerealiseerd. De band met de Duitse Bond ervoer de vorst als hinderlijk en hij had zich daar slechts noodgedwongen bij neergelegd. Willem I wilde een onafhankelijke politieke koers varen en was niet geporteerd voor de bemoeienis van de grote

---

1 Geciteerd uit: J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 465.
2 J.C. Boogman, *The Netherlands in the European Scene, 1813-1913*. In: G.A.M. Beekelaar, e.a. (red.), *Vaderlands verleden in veelvoud* (Den Haag, 1980), dl. 2, p. 55-70, aldaar p. 59. C.B. Wels, *Aloofness & neutrality* (Utrecht, 1982), p. 30 en 120. N.C.F. van Sas, *Bondgenoot*, p. 43f, 57-59 en 96.

mogendheden. Luxemburg regeerde hij, in strijd met de Bondsstatuten, als deel van zijn koninkrijk.[1]

Illustratief voor de territoriale ambities van het Verenigde Koninkrijk was een memorandum van de ervaren minister van Buitenlandse Zaken J.G. Verstolk van Soelen uit 1829.[2] Verstolk van Soelen zag in het koninkrijk een waardig opvolger van de zeventiende eeuwse Republiek. Hij was van mening dat het koninkrijk gelijkwaardig was aan Pruisen en speculeerde zelfs over de mogelijkheid dat, onder gunstige omstandigheden, Frankrijk en Pruisen grondgebied aan het Verenigde Koninkrijk zouden moeten afstaan en het koninkrijk officieel een grote mogendheid zou worden in Europa. De historicus Van Sas toont in zijn studie over de buitenlandse politiek van het Verenigde Koninkrijk aan dat Willem I er inderdaad geleidelijk in slaagde een meer prominente rol te spelen in de Europese politiek.[3]

De Belgische Opstand doorkruiste de ambities van koning Willem I. De koning was lange tijd niet bereid zich neer te leggen bij de feiten en hij deed al het mogelijke om België weer terug te winnen. Hij dwarsboomde ieder initiatief, dat tot een compromis kon leiden. Er volgden jaren van stagnatie in de buitenlandse politiek van het koninkrijk. De koning zocht nauwer aansluiting bij de Duitse Bond, in een poging internationale steun te vinden, die hem van dienst zou kunnen zijn bij zijn plannen België te heroveren. In april 1833 overwoog hij zelfs de aansluiting van Nederland bij de Duitse Tolunie. Als motief noemde Willem I de invloed die dit zou kunnen hebben op de politieke betrekkingen.[4] Daarmee liet de koning blijken, de politieke betekenis van de Duitse Tolunie te onderkennen, maar tegelijkertijd toonde hij zich blind voor de verbinding tussen de Duitse Tolunie en het Duitse nationalisme. Zijn ministers wisten hem van zijn plan af te brengen. Willem I deed kort na de scheiding van Nederland en België in 1839 afstand van de troon.

Zijn opvolger, koning Willem II zocht aanvankelijk toenadering tot Frankrijk. De historicus Boogman uit het vermoeden, dat een Nederlands-Franse verdeling van België het heimelijke politieke doel was van de nieuwe koning.[5] Toen bleek, dat een verdeling van België niet was te realiseren, liet de koning zijn revisionistische pro-Franse houding varen en koos voor een meer behoudende koers. Willem II liet zich daarbij, evenals zijn vader, niet leiden door nationalistische, maar door dynastieke ambitie. Bij de eerste golf van separatisme in Limburg in 1844-1845 toonde de koning geen interesse in de vraag of Limburg deel moest blijven uitmaken van Nederland. Wel hechtte hij aan zijn titel als Hertog van Limburg. Willem II overwoog of het niet praktisch was voor het contingent soldaten, dat Limburg in geval van een oorlog waarbij de Duitse Bond betrokken was aan het Bondsleger diende te leveren, het Duits als voertaal in te voeren.

---

1 De historicus Boogman constateert, dat Holstein een veel grotere mate van zelfstandigheid genoot dan Willem I aan Luxemburg toestond. J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 8.
2 Uitgebreid behandeld in: N.C.F. van Sas, *Bondgenoot*, p. 232ff.
3 Pruisen had weliswaar een ongeveer tweemaal zo grote bevolking en was militair sterker dan het Verenigde Koninkrijk, maar de historicus Van Sas wijst erop dat bijvoorbeeld de gezant van Pruisen in 1826 schreef dat het Verenigde Koninkrijk de positie van grote mogendheid ambieerde en de Pruisische gezant nam die ambitie serieus. Ook uit het feit dat Groot-Brittannië het Verenigde Koninkrijk wilde betrekken bij de problemen in het Ottomaanse Rijk valt af te leiden, dat het Verenigde Koninkrijk midden jaren twinitg een prominente plaats innam in Europa. Eind jaren twintig keerde het tij. Pruisen wist in de tweede helft van de jaren twintig zijn financiële problemen op te lossen en won mede daardoor weer internationaal prestige. In de Nederlanden ontstonden na 1827 groeiende problemen tussen noord en zuid. N.C.F. van Sas, *Bondgenoot*, p. 260, 273-283. L.J. Baack, p. 121 en 160.
4 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 40.
5 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 66-69.

Er is de laatste jaren de nodige discussie ontstaan over de vraag in hoeverre Nederland na de afscheiding van België een economische en politieke crisis doormaakte. Het gevestigde standpunt van de historici J.C. Boogman en I.J. Brugmans is de laatste jaren in twijfel getrokken door de economisch historicus R.T. Griffiths, die van mening is dat de Nederlandse economie zich weliswaar anders ontwikkelde dan de economie van een aantal omliggende landen, maar daaruit niet de conclusie getrokken mag worden dat de Nederlandse economie achterliep, zoals met name Brugmans betoogde. De Nederlandse landbouw boekte exportsuccessen en het Cultuurstelsel leverde Nederland geld op en in het kielzog van die opleving van de relatie met Nederlands-Indië bloeiden in Nederland economische activiteiten zoals de suikerraffinage en de Twentse textielnijverheid op. Recent heeft de historicus Van Sas daar nog aan toegevoegd dat er niet zozeer sprake was van een poltieke crisis, maar veeleer van een ritueel klagen met de bedoeling de vermeende lethargie te doorbreken. Maar bij alle wellicht noodzakelijke nuancering van de crisisrethoriek blijft toch te bedenken, dat de afscheiding van België van Nederland een kleine met schulden beladen mogendheid hadden gemaakt, die een van zijn belangrijkste bestaansmogelijkheden, de hegemonie over het achterland aan het verliezen was, dat de industriële sector bijzonder klein bleef, het inkomen per hoofd van de bevolking daalde en er groeiende onderklasse van paupers was. Ook politiek waren er concrete aanleidingen voor bezorgdheid. De samenvoeging van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden was weliswaar nooit bijzonder populair geweest in het noorden,[1] maar het machtsverlies door de afscheiding van België en de steeds sterker wordende politieke agitatie voor een nationale staat in Duitsland leidden in de jaren veertig tot onzekerheid over de eigen toekomst. Boogman spreekt van defaitisme en twijfel aan de eigen bestaansmogelijkheden.[2] De economische situatie in Nederland was voor de Kamer van Koophandel in Amsterdam begin jaren veertig aanleiding het idee te opperen, dat Nederland zich moest aansluiten bij de Duitse Tolunie. In 1844 uitte de minister van Koloniën Baud zich in vergelijkbare termen. Deze voorstellen werden gedaan in de verwachting -of hoop- dat de Duitse Tolunie beperkt zou blijven tot een economisch samenwerkingsverband. De Nederlandse regering heeft deze voorstellen nooit overgenomen en het is twijfelachtig of de Pruisische regering, de penvoerder van de Duitse Tolunie, een dergelijk verzoek zou hebben gehonoreerd. In 1833 had België verzocht zich te mogen aansluiten bij de Duitse Tolunie. De Pruisische regering had dit afgewimpeld.[3]

In deze periode werd Nederland geconfronteerd met een steeds luidruchtiger Duits nationalisme. Toen de Duitse historicus Heinrich Leo in 1837 de Nederlanders opriep om terug te keren naar het ouderlijk (Duitse) huis repliceerde de hoogleraar en latere staatsman J.R. Thorbecke. Thorbecke, een kenner en bewonderaar van de Duitse Romantiek, deelde veel van de Duitse kritiek op Nederland.

> Wij hebben (...) op ons kapitaal en onze oude glorie voortgeleefd. (...) De middelmatigheid beslaat bij ons eene brede ruimte (...) ;vele namen

---

1 E.H. Kossmann, *The Low Countries* (Oxford, 1978), p. 162. Over de economische situatie: p. 179.

2 I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht* ('s Gravenhage, 1961),p. 66-200. In 1842 was ongeveer de helft van de staatsbegroting bestemd voor rentebetalingen op de staatsschuld. (Brugmans, p. 187). J.C. Boogman, *Rondom 1848* (Bussum,1978), p. 9-49. J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 17f en 91-99. J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta*, p. 83-114. R.T. Griffiths, *Industrial retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag, 1979). R.T. Griffiths, *Achterlijk, achter of anders?* (Amsterdam, 1980). J.L. van Zanden, *The rise and decline of Holland's economy* (Manchester, New York, 1993), p. 142-156. N.C.F. van Sas, *Varieties of Dutchness*. In: A. Galema, *Images of the nation*, p. 5-16, aldaar p. 12.

3 J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta*, p. 140-5.

> zonder gehalte hebben bij ons courante waarde, (...) Wij zien meer terug, dan vooruit; wij schatten soms overdreven, wat vroeger gedaan is, wat zijn tijd gehad heeft, in plaats te bouwen voor de toekomst.[1]

Thorbecke loochende de verwantschap en de nauwe betrekkingen tussen Duitsland en Nederland niet.

> ..., wij beroemen ons op onze verwantschap van geest en bloed. Wij zijn lid van een germaansch Europa. (...) Er is geen land, waarmede wij, staatkundig, zoovele belangen gemeen hebben, als met Duitschland.

Maar daarmee hield de consensus tussen de Leidse hoogleraar en Heinrich Leo, de ex-*Burschenschaftler* en conservatief geworden historicus, op.

> Volgt hieruit, dat wij ons moeten laten inlijven in het duitsche ligchaam of lid worden van het duitsche Verbond? Het tegendeel is waar. (...) Wij zijn nederlanders; wij zijn geen duitschers.

Thorbecke eindigde zijn betoog met een retorische vraag:

> Wij zouden, omdat het naast ons, aan den duitschen hemel, helder geworden is, niet meer uit eigen ogen kunnen zien?

Friedrich von Gagern, generaal in het Nederlandse leger en zoon van de reeds genoemde Hans von Gagern, uitte zich in 1843 in twee opstellen over de Duits-Nederlandse relatie. Voorzichtig sprak hij over de aansluiting van Nederland bij Duitsland als '*das vielleicht beste Heilmittel*' voor de malaise in Nederland.[2] In 1846 uitte ook Groen van Prinsterer zijn twijfel over de toekomstmogelijkheden van een onafhankelijk Nederland:

> Is het (Nederland, A.B.) bestemd om in grootere Rijken opgenomen, en met verlies zijner Nationaliteit opgelost te worden ...?[3]

De Amsterdamse hoogleraar Johannes Bosscha verzette zich in een rede en brochure tegen het defaitisme, dat hij alom bespeurde.[4] Bosscha gebruikte nationalistische argumenten om het bestaansrecht van een onafhankelijk Nederland aan te tonen. Nederland en Duitsland waren, volgens Bosscha, vanaf de dertiende eeuw gescheiden wegen gegaan en de Vrede van Münster (1648) was niet meer dan de bevestiging van een reeds lang bestaande situatie. Bosscha pleitte voor meer nationaal zelfbewustzijn in Nederland als voorwaarde voor een betere toekomst.

Op deze rede volgde een reactie in de Gids van de Amsterdamse hoogleraar P.J. Veth.[5] Veth meende dat de aansluiting bij Duitsland voor Nederland de

---

1 J.R. Thorbecke, *Onze betrekking tot Duitschland*. In: *Thorbecke en de wording van de Nederlandse natie* (Nijmegen, 1980), p. 201-204. Over Thorbecke: F. Petri, *Deutschland und die Niederlande*. In: F. Petri/ W. Jappe Alberts (Hrsg.), *Gemeinsame Probleme deutsch-niederländischer Landes- und Volksforschung* (Groningen, 1962), p. 1-24.
2 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 98f.
3 Geciteerd uit: J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 93. De Groningse hoogleraar Lulofs twijfelde in 1840 ook al aan het voortbestaan van een kleine staat als Nederland in een wereld van steeds groter wordende entiteiten.
4 J. Bosscha, *De Duitsers en de Nederlanden voor den Munsterschen vrede* ('s Gravenhage, 1847). H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn* (Darmstadt, 1989), p. 34f.
5 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 95-97. In de internationale discussie over nationale staten werd vaak gedebatteerd over een vereiste minimale omvang van nationale staten. Hobsbawm noemt dat het debat over het *threshold principle*. John Stuart Mill meende dat het Baskenland en Bretagne te klein waren voor een nationale staat, Ierland daarentegen was mogelijk net groot genoeg. Friedrich Engels vond dat de Tsjechen niet groot genoeg waren voor een nationale staat.

enige mogelijkheid was, om tenminste nog een deel van het Nederlandse culturele erfgoed te redden. Als zelfstandige staat was Nederland op termijn niet levensvatbaar en gedoemd weg te kwijnen. Veth kon daarbij geen enkel enthousiasme voor Duitsland opbrengen.

Diplomatie, regering en parlement reageerden aanvankelijk weinig daadkrachtig op de gebeurtenissen die Duitsland vanaf maart 1848 in hun greep hielden. koning Willem II poogde nog een antirevolutionaire alliantie bijeen te smeden tussen Pruisen, België en Nederland, maar zijn streven werd achterhaald door de revolutie in Berlijn.[1] De Nederlandse regering organiseerde zonder protest verkiezingen voor het parlement van Frankfurt in Limburg. Deze verkiezingen werden door de separatisten in Limburg aangegrepen als een unieke mogelijkheid los te komen van het weinig geliefde Holland.

In Limburg bestond eind jaren veertig geen duidelijk ontwikkeld nationaal gevoel. De historicus Kraume spreekt in dat verband van een '*Schwebelage*'.[2] Na de formele scheiding tussen Nederland en België in 1839 had een sterk anti-Hollandse separatisme de kop opgestoken. De Limburgers hadden een afkeer van de hoge Nederlandse belastingen en de onrechtvaardige verdeling van die belastingen over de bevolking. De Hollandse ambtenaren waren even weinig geliefd als het autoritair optredende koningshuis. De Limburgse separatisten wensten dat Limburg bij het nabijgelegen liberale en katholieke België gevoegd zou worden.

Voor Duitsland hadden de separatisten tot op dat moment geen belangstelling getoond. De separatistenleider Scherpenzeel sprak geen Duits en was gedwongen het parlement in de Paulskirche in het Frans toe te spreken. Het ging Scherpenzeel waarschijnlijk niet om een aansluiting bij Duitsland, maar om een breuk met Holland en een maximum aan onafhankelijkheid. Na 1848 verliep de separatistische beweging in Limburg.[3]

Na de verkiezingen was het de Nederlandse regering duidelijk dat er een probleem op hen afkwam. Binnen de Nederlandse regering was de stemming verdeeld.[4] Zonder slag of stoot wilde het kabinet Limburg niet opgeven, maar de meerderheid pleitte steeds voor een pragmatische koers, waarbij een vergelijk met Duitsland zeker niet moest worden uitgesloten. De minister van Handel Van Bosse zag in Limburg een goed ruilmiddel voor een liberaal handelsverdrag met Duitsland. Beduchtheid voor de potentiële macht van de Duitse nationale staat bepaalde de koers van het Nederlandse kabinet.

In het parlement en in de pers bestond weinig interesse voor de Limburgse kwestie. Bij belastingherzieningen kwam de Tweede Kamer niet tegemoet aan de klachten van de Limburgers; bij de defensiedebatten speelden pecuniaire zorgen een grotere rol dan de zorgen van de regering over de internationale situatie. De meeste kranten vonden de kwestie Limburg geen gewapend conflict met Duitsland waard. J.G.H. Boissevain, de redacteur van de gezaghebbende liberale *Arnhemsche Courant*, pleitte in een brochure voor het opgeven van Limburg, om Pruisen geen voorwendsel te geven een oorlog met Nederland te beginnen.[5]

Friedrich List stelde dat staten zelfs een minimale omvang van 30 miljoen inwoners dienden te hebben. Pas dan was economische zelfstandigheid mogelijkheid. Ernest Renan boog zich over de vraag, waarom Hannover geen nationale staat was en Nederland wel. E.J Hobsbawm, *Nations and nationalism* (Cambridge, 1990), p. 24-35.

1 H. Maks, p. 54.

2 H.G. Kraume, p. 50. Kraume wijst op de staatkundige versplintering tot het eind van de achttiende eeuw en de complexe taalkundige situatie, waarbij Frans, Duits, Nederlands en verschillende lokale dialecten werden gebruikt. H.G. Kraume, p. 48-50.

3 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 335-341 en 356-358. R.G. Zondergeld, p. 13-15. Rico op den Camp, *Towards one nation - The province of Limburg and the Dutch nation during the eighteen-seventies*. In: A. Galema, p. 81-104.

4 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 420ff. H.G. Kraume, p. 192-207.

5 H.G. Kraume, p. 188-192.

Het feit dat Limburg bij Nederland bleef horen, had dan ook minder te maken met de Nederlandse politiek, dan met het mislukken van de revolutie in Duitsland in 1849. De Nederlandse houding werd pas fermer, nadat Rusland, Frankrijk en Groot-Brittannië in juli 1848 diplomatieke steun hadden toegezegd, voor het geval het tot een confrontatie met het parlement in de Paulskirche zou komen en het bovendien steeds meer duidelijk werd, dat de macht van het parlement in Frankfurt niet overschat moest worden.[1]

In Nederland week de ontwikkeling van het nationalisme af van de ontwikkeling in Duitsland.[2] De Republiek was een historisch gegroeide staat die op grond van haar geschiedenis sterke gevoelens van loyaliteit kon genereren. Oranje en het calvinisme versterkten de binding tussen veel burgers en de staat. Met de patriottenbeweging deed in de jaren tachtig van de achttiende eeuw de eerste golf van het moderne nationalisme zijn intrede in de Republiek, met dat dubbele karakter van analyse en programma dat zo typerend is voor een ideologie. Dit moderne nationalisme zou onder indruk van factiezucht en Franse bezetting verdwijnen. De Napoleontische tijd leverde geen Nederlandse tegenhanger op van de *Reden an die deutsche Nation*, maar de historicus Van Sas wees er recent op dat er wel degelijk sprake was van een wijdverbreid cultureel nationalisme waarvoor hij de term 'vaderlands gevoel' introduceert. Na een korte opleving van nationalistische gevoelens rond 1812-1813 ebde het nationalisme in Nederland weg.[3]

De geschiedenis van het Verenigde Koninkrijk was zo kort dat een aan dit Verenigde Koninkrijk gerelateerd nationalisme nooit wortel heeft geschoten. Rond 1830 was er een korte maar hevige opflakkering van oorlogszuchtig nationalisme in de Noordelijke Nederlanden, dat veroorzaakt werd door de afscheiding van België. Na de scheiding tussen Nederland en België zijn er aanzetten voor een Nederlands nationalisme (Thorbecke, Bosscha). Daarbij horen twee kanttekeningen. In de allereerste plaats gaat het in daarbij in veel gevallen op defensieve reacties op het Duitse nationalisme. In de tweede plaats zijn er aanwijzingen, dat dit nationalisme nog niet bijzonder diep wortel had geschoten in Nederland. Er bestond bijvoorbeeld weinig belangstelling voor het lot van Limburg en dat duidt erop dat het Hollandse 'particularisme' waarschijnlijk sterker was dan nationale gevoelens. De historicus Blaas ziet pas na 1850 een nieuw nationaal zelfbewustzijn doorbreken.

1.4 DE NASLEEP VAN DE REVOLUTIE.

In mei-juni 1849 -terwijl in de Habsburgse monarchie nog volop gevochten werd en het Pruisische leger de laatste weerstand van de revolutionairen in Baden brak- deed de Pruisische koning Friedrich Wilhelm IV het voorstel de Duitse Bond te vervangen door een hechte Kleinduitse Unie. De Pruisische koning wilde met die voorstellen tegemoet komen aan de verlangens van de nationalisten en tevens de Pruisische positie in Duitsland versterken.[4]

---

1 J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 595ff. H.G. Kraume, 144-175 en 207-222.
2 Voor de geschiedenis van het nationalisme in Nederland bestaat de laatste jaren een groeiende belangstelling. Zie onder meer: P.B.M. Blaas, *De prikkelbaarheid van een kleine natie met een groot verleden: Fruins en Bloks nationale geschiedschrijving*. In: *Theoretische Geschiedenis* (1982), p. 271-303. N.C.F. van Sas, *Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813*. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1989), p. 471-495. R. Aerts, *De nationale cultuur: Een intellectuele discussie in de negentiende eeuw*. In: *Comenius* (1990), p. 236-255. H. te Velde, *Nederlands nationaal besef vanaf 1800*. In: T. Zwaan e.a. (red.), *Het Europees labyrint* (Amsterdam, 1991).
3 N.C.F. van Sas, *Varieties of Duchness*, p. 5-16.
4 Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, p. 669-673.

In augustus 1849 werden de laatste opstanden in Hongarije door Oostenrijkse en Russische troepen onderdrukt. Felix Schwarzenberg, vanaf november 1848 tot zijn dood in 1852 minister-president van Oostenrijk, kreeg de handen vrij en kon zich weer met de Duitse politiek bemoeien. Hij verklaarde dat de Pruisische *Unionspläne* strijdig waren met de Bondsakte van 1815 en hij reageerde door op zijn beurt met ingrijpende plannen te komen voor de hervorming van de Duitse Bond. Schwarzenberg wilde dat de Habsburgse monarchie in haar geheel zou toetreden tot de Duitse Bond en dat de Duitse Bond omgevormd zou worden tot een statenbond. Bovendien ontwierp de ideeënrijke Oostenrijkse minister van Handel Karl Ludwig von Bruck plannen voor een Centraaleuropese tolunie, waardoor natuurlijk de voorsprong van Pruisen op dat gebied teniet zou worden gedaan.[1]

Zowel Pruisen als Oostenrijk slaagden er niet in hun plannen binnen de Bond door te drukken. Wel wisten ze, mede door de steun van kleinere bondgenoten, de plannen van de tegenvoeter te doorkruisen. Binnen de Duitse Bond werden de jaren vijftig daardoor sterker dan tevoren door het Pruisisch-Oostenrijkse antagonisme bepaald.

De Nederlandse regering probeerde na de revolutie van 1848 de band tussen Limburg en de Duitse Bond los te maken.[2] Dat kon slechts met instemming van Oostenrijk en Pruisen gerealiseerd worden. Het antagonisme tussen Pruisen en Oostenrijk vereiste een uiterst zorgvuldig laveren tussen Scylla en Charybdis.

Aanvankelijk meende de Nederlandse regering steun te moeten zoeken bij Pruisen. Pruisen maakte goede vorderingen bij zijn streven naar een Kleinduitse Unie. Op 26 mei 1849 werd het zogenaamde Driekoningenverbond met Saksen en Hannover afgesloten. Het Nederlandse kabinet stelde aan koning Willem III voor, dat deze, in zijn hoedanigheid als groothertog van Luxemburg, zou toetreden tot dit bondgenootschap. Nederland zou daardoor Pruisen van dienst zijn en in ruil daarvoor zou Pruisen zijn medewerking moeten verlenen bij het losmaken van Limburg uit de Duitse Bond. Luxemburg en Willem III weigerden echter aan deze ruil mee te werken, zodat dit plan nooit werd uitgevoerd.

In februari 1850 smeedde Oostenrijk een anti-Pruisische coalitie met een aantal middelgrote Duitse staten. Daarop greep Schwarzenberg het initiatief. In mei 1850 nodigde hij alle lidstaten van de Bond uit, om in Frankfurt te komen vergaderen over de hervorming van de Duitse Bond. Pruisen weigerde deel te nemen maar Nederland zond wel een afgevaardigdiging en distantieerde zich daarmee van Pruisen.

Namens Limburg en Luxemburg werd Friedrich Wilhelm von Scherff, een Duits diplomaat, die al vanaf 1828 in Nederlandse dienst was en vanaf 1841 de Nederlandse vertegenwoordiger bij de Duitse Bond in Frankfurt was geweest, naar Frankfurt gezonden.[3] Von Scherff had de instructie gekregen zich zoveel mogelijk afzijdig te houden. Deze ambivalente houding werd door Pruisen noch Oostenrijk gewaardeerd en had enige betekenis, omdat door de Nederlandse aanwezigheid net de meerderheid van de lidstaten verschenen was, maar door de Nederlandse afzijdigheid de indruk van een krachtige anti-Pruisische manifestatie werd verzwakt.

Von Scherff stuurde zeer positieve berichten naar Den Haag over Schwarzenbergs voorstel om Oostenrijk in zijn geheel te integreren in de Duitse Bond en een tolunie te vormen. De gezant achtte het voor Nederland voordelig

1 H.C. Meyer, p. 16-18.
2 De volgende uiteenzetting is gebaseerd op: J.C. Boogman, *Duitse Bond*, dl. 2, p. 720-803. H. Maks, p. 104-119. J.C. Boogman e.a. (red.), *De geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten, 1988), p. 111-115.
3 J.C Boogman, *Duitse Bond*, dl. 1, p. 138-156.

om in zijn geheel toe te treden tot deze hervormde Duitse Bond en de minister van Buitenlandse Zaken Van Sonsbeeck achtte deze suggestie waardevol genoeg om haar op 25 juli 1850 aan het kabinet voor te leggen. Willem III was geporteerd voor een dergelijke stap: een scheiding tussen Limburg en Duitsland zou zijn positie in de Duitse Bond hebben gedevalueerd en daar verzette hij zich tegen. In de ministerraad leidde het idee van Schwarzenberg tot een confrontatie tussen de minister van Buitenlandse Zaken en zijn collega's. Er kwam een compromis, waardoor Von Scherff kon blijven deelnemen aan de vergaderingen in Frankfurt, maar hij werd voorzien van instructies, die ieder zelfstandig optreden onmogelijk maakten.

In september 1850 besloot de Duitse Bond op instigatie van Oostenrijk troepen te zenden naar Hessen om de keurvorst van Hessen te helpen zijn gezag te herstellen. De Nederlandse regering was gekant tegen een militair optreden van de Duitse Bond, omdat het kabinet een confrontatie vreesde met Pruisen. De Nederlandse regering overwoog Von Scherff uit Frankfurt terug te roepen. Van Sonsbeeck wilde de gezant op zijn post laten en kwam voor de tweede keer in aanvaring met het kabinet. Uiteindelijk kreeg Von Scherff de instructie zich bij verder oplopende spanning terug te trekken.

Toen het Bondsleger Hessen binnenmarcheerde, bezetten Pruisische troepen eveneens een deel van Hessen. In de daarop volgende weken liep de spanning tussen Pruisen en Oostenrijk steeds verder op. Onder die omstandigheden kreeg de meerderheid in het Nederlandse kabinet haar zin: op 18 november werd Von Scherff geïnstrueerd zich te onttrekken aan verdere vergaderingen van de Bond. Op 25 november volgde een ultimatum van Schwarzenberg aan Pruisen. Dat leidde tot de beroemde ontmoeting in Olmütz tussen Manteuffel en Schwarzenberg, waarna Pruisen zijn *Unionspolitik* opgaf en beide partijen besloten, dat de hervorming van de Bond op een grote conferentie in Dresden zou worden besproken. De conferentie werd een teleurstelling voor Felix Schwarzenberg, omdat zijn hervormingsvoorstellen niet gerealiseerd werden.

Het kabinet in Den Haag wilde op deze conferentie de Limburgs-Luxemburgse kwestie ter sprake brengen. Noch Pruisen noch Oostenrijk toonde zich echter bereid om medewerking te verlenen en de Limburgse kwestie kwam uiteindelijk niet eens ter tafel, zodat deze conferentie ook voor de Nederlandse regering teleurstellend verliep. Nadat de Nederlandse regering nog zonder resultaat direct contact had gezocht met Berlijn en Wenen besloot het kabinet de kwestie Limburg voorlopig te laten rusten. Het laveren tussen Scylla en Charybdis bleef uiteindelijk zonder schade, maar ook zonder resultaat.

Is stilstand mogelijk? Heeft niet Pruisen te veel gedaan om niet genoodzaakt te zijn tot méér doen? Is het niet te sterk om onschadelijk geacht te worden, te zwak toch ook om die sterkte te doen eerbiedigen?
(Multatuli, 1866.)

Die Holländer bekümmern sich eigentlich ausschliesslich um ihre eigenen Sachen, und solange die Deiche halten ist es ihnen ganz gleichgültig, ob das übrige Europa sich an die Köpfe kriegt.
(Marie von Bunsen, 31 juli 1870.)

2 Bismarcks' oplossing.

2.1 DE DUITSE EENWORDING, 1864-1871.

Het echec van de Duitse revolutie van 1848 was voor de nationalistisch gezinde burgerij in Duitsland aanleiding zich te bezinnen op de eigen ideologie en tactiek. Ludwig von Rochau concludeerde in zijn boek *Grundsätze der Realpolitik* (1853), dat het de Duitse liberalen ontbrak aan realiteitszin. Rochau's analyse van het eigen falen vond veel weerklank in de liberale beweging.[1] Tegelijk ontstond onder de Duitse burgerij een nieuwe discussie over de samenhang tussen constitutionele hervormingen en de Duitse eenheid. Daarbij bestond de neiging voorrang te verlenen aan de nationale eenheid, die werd gezien als de noodzakelijke voorwaarde voor liberale hervormingen.

In september 1859 organiseerden liberale politici uit Noord-Duitsland zich in de *Deutsche Nationalverein*. Verkiezingsoverwinningen in diverse Duitse staten versterkten het zelfvertrouwen van de liberalen en deed de verwachting herleven dat de liberalen de centrale problemen waar Duitsland voor stond, eenheid en constitutionele hervormingen, ditmaal daadwerkelijk zouden kunnen oplossen. Een van de hoogtepunten van deze *Neue Aera* vormde de herdenking van de Volkerenslag bij Leipzig in oktober 1863. Vanaf het bordes van het stadhuis van Leipzig sprak de historicus Heinrich von Treitschke 20.000 mensen toe. Hij verzekerde zijn toehoorders, dat de Duitse nationale staat verwezenlijkt zou worden en het liberalisme in Europa zou zegevieren, omdat naar zijn zeggen de toekomst toebehoorde aan het liberalisme.[2]

Voordat de Duitse liberalen echter toekwamen aan het verwezenlijken van hun ambities, raakten zij verwikkeld in een conflict met de Pruisische monarchie over de hervorming van het leger. Dit conflict -oorspronkelijk van inhoudelijke aard- escaleerde tot een principiële confrontatie tussen het parlement, dat zijn budgetrecht verdedigde, en de monarchie, die iedere bemoeienis met het leger beschouwde als een inbreuk op de koninklijke prerogatieven. Om dit conflict uit te vechten, benoemde de koning van Pruisen in 1862 Otto von Bismarck, die de naam had een onverzettelijke ijzervreter te zijn, tot minister-president.[3]

---

1 A. Dorpalen, *Heinrich von Treitschke* (New Haven, 1957) p. 34f. Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1800-1866*, p. 726.
2 A. Dorpalen, p. 81f. Naast de biografie van Dorpalen is gebruik gemaakt van de *ADB*, Bd. 55, p. 263-326. Het gewicht dat men in Duitsland op dat moment (1910) aan Treitschke toekende laat zich aflezen uit de omvang van het artikel, dat in de *ADB* aan hem gewijd is: ruim zestig pagina's; een van de langste artikelen in dit biografisch woordenboek.
3 Voor gegevens betreffende Bismarck is gebruik gemaakt van: H. von Petersdorff u.A. (Hrsg.) *Bismarck. Die gesammelten Werke* (*BGW*) (Berlin, 1923-1933) Bd. 5, 6, 6a+b. W. Böhm (Hrsg.)

Bismarck wilde de Pruisische monarchie en de conservatieve staatsstructuur van Pruisen voor de toekomst veilig stellen. Hij wenste de hegemonie van Pruisen in Noordduitsland te vestigen en hij was vastbesloten de macht van Oostenrijk te kortwieken.

Gaandeweg zou Bismarck tot de overtuiging komen, dat hij dat niet kon bereiken door verder vast te houden aan de status-quo van de Duitse Bond. Als hij dat deed zou het conflict met de nationalistische liberalen zich verder voortslepen en de confrontatie met deze steeds sterker wordende beweging zou een gevaar voor het voortbestaan van de Pruisische monarchie kunnen gaan worden.

Bismarck zag in, dat hij de liberalen slechts kon domesticeren door een kleinduitse staat te creëren en aldus het nationalisme los te koppelen van het liberalisme. Die staat moest enerzijds voor de Duitse nationalisten acceptabel zijn, maar anderzijds door Pruisen beheerst worden.[1] Dat impliceerde dat Oostenrijk uit Duitsland gestoten moest worden. Daarentegen moest Pruisen in zijn geheel in het toekomstige Duitsland opgenomen worden, inclusief de oostelijke provincies van Pruisen die buiten de Duitse Bond lagen. Voor de overige grenzen had Bismarck geen vastomlijnde plannen en welke vorm de Pruisische hegemonie zou aannemen wist Bismarck evenmin. In de politiek van Bismarck zat een fors element improvisatie. Hoe zijn plannen zouden uitpakken was sterk afhankelijk van drie factoren: het succes van het Pruisische leger, de politiek van Frankrijk en het gedrag van de Duitse nationalisten.

De politiek van de Franse keizer Napoleon III richtte zich, geheel in lijn met de grote lijn van de Franse buitenlandse politiek sinds 1815, tegen de besluiten van het Congres van Wenen als anti-Frans en beknellend werden ervaren.[2] Napoleon III maakte gebruik van de nationalistische bewegingen in Italië en Duitsland om het systeem van het Congres van Wenen te ondermijnen. Daarbij was zijn doel een politiek overheersende positie voor Frankrijk in Europa. Grensrevisies ten gunste van Frankrijk vormden een onderdeel van de politiek van Napoleon III In 1859 steunde hij de Italiaanse nationalisten tegen Oostenrijk. Als prijs voor zijn steun kreeg hij Nice en Savoye en grote invloed op de Italiaanse politiek. In Duitsland hoopte hij dit spel te kunnen herhalen met als doel grotere invloed op de Duitse politiek en territoriale expansie voor Frankrijk.

In 1864 wist Bismarck Oostenrijk over te halen samen met Pruisen op te treden bij een nieuwe uitbarsting van het Deens-Duitse conflict over Sleeswijk-Holstein. De Oostenrijks-Pruisische samenwerking tegen Denemarken isoleerde Oostenrijk van zijn bondgenoten binnen de Duitse Bond en zijn Europese bondgenoten en daarmee was de situatie geschapen, die nodig was voor de Pruisische afrekening met Oostenrijk.

Het moeilijkste aspect van deze afrekening was de vraag hoe hij Frankrijk ervan kon weerhouden zich te bemoeien met dit conflict en eventueel van de gelegenheid gebruik te maken om het Franse territorium ten koste van de Duitse Bond te vergrootten.[3] Vanaf oktober 1865, toen Napoleon III en Bismarck

---

Fürst Bismarck als Redner (BR) (Berlin-Stuttgart, s.a.) Bd. 3. W. Andreas (Hrsg.), *Bismarck Gespräche* (Bremen, 1964), 3 Bde. De Bismarck-literatuur is enorm. Midden jaren zeventig telde één van zijn biografen meer dan 7000 boeken over Bismarck. Voor deze studie heb ik gebruik gemaakt van drie recente biografieën: L. Gall, *Bismarck: der weisse Revolutionär* (Frankfurt a.M., 1980). F. Stern, *Gold and Iron* (New York, 1977). E. Engelberg, *Bismarck* (Berlin, 1985 en 1990), Bd. 1-2.

1 E. Engelberg, Bd. 1, p. 374-393 en 414-421. L. Gall, p. 173-199.

2 H. Maks, p. 217-219.

3 *Seinen* (van Frankrijk, A.B.) *Bemühungen auszuweichen ohne deutsches Gebiet zu opfern, war die grösste Schwierigkeit unserer Politik.* Bismarck aan koning Wilhelm I, 3 feb. 1867. *BGW*, Bd. 6, p. 254-6.

elkaar ontmoetten in Biarritz, volgde Bismarck een vaste lijn. Hij gaf steeds te kennen, dat hij geen bezwaar had tegen de expansie van Frankrijk, maar hij weigerde concrete toezeggingen te doen. Zo instrueerde Bismarck de Pruisische ambassadeur in Parijs, Robert von der Goltz, op 9 maart 1866 als volgt:

> *Jede Abtretung preussischen und überhaupt deutschen Gebietes scheint seiner Majestät unmöglich und würde in der Tat die nationale Seite unserer Aktion, auf welche das Hauptgewicht zu legen ist, sofort lähmen.*[1]

Voor het geval de Franse regering zou aandringen op compensaties kreeg Goltz de volgende instructie:

> *Eine prinzipielle u(nd) kategorische Erklärung hierüber wollen Sie nach Möglichkeit vermeiden.*

Ondanks toezeggingen, dat Frankrijk afzijdig zou blijven bij een conflict tussen Pruisen en Oostenrijk hield Bismarck wel degelijk rekening met een Franse interventie en daaropvolgend gebiedsverlies in het westen. In april en mei 1866 had Bismarck daarom in zijn kabinet voorgesteld om de in Pruisisch staatsbezit zijnde steenkolenmijnen in het Saarland aan particulieren te verkopen.[2] Bij een eventueel verlies van het Saarland -zo redeneerde de Pruisische minister-president- zou Pruisen niet ook nog eens een belangrijk financieel verlies moeten lijden. Het Pruisische kabinet verwierp het voorstel van Bismarck. Dit voorstel duidt erop dat Bismarck serieus rekening hield met verlies van grondgebied aan Frankrijk, doordat Pruisen gedwongen was zijn krachten te concentreren tegen Oostenrijk.

De houding van Bismarck ten opzichte van Nederland werd in deze maanden bepaald door de problemen met Frankrijk. In 1865 had Bismarck de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken Cremers steun toegezegd, indien Den Haag initiatieven zou ontplooien om Limburg los te krijgen uit de Duitse Bond. Op 7 en 10 mei 1866 had Bismarck opnieuw deze toezegging gedaan, maar toen Von Scherff op 20 mei bij de Duitse Bond een officieel verzoek indiende werd de behandeling van dit voorstel, mede door de opstelling van Pruisen, vertraagd.[3] Bismarck wilde weliswaar een goede relatie met Nederland, maar hij wilde in dit stadium geen concrete stappen doen. Wanneer we deze gegevens combineren, ontstaat het beeld van een politicus die zijn verdediging zo sterk mogelijk maakte, maar verliezen incalculeerde.

In juni 1866 begon de oorlog tussen Oostenrijk en Pruisen. Oostenrijk wist de Duitse Bond aan zijn zijde te krijgen, waarop Bismarck deze organisatie voor ontbonden verklaarde. Alle partijen hielden rekening met een langdurige oorlog en over de afloop bestond onzekerheid. De beurs in Berlijn verwachtte een Oostenrijkse overwinning en Napoleon III rekende op een slepend conflict, waarbij de Franse positie steeds sterker zou worden. Op 20 juni, enkele dagen nadat de oorlog met Oostenrijk was begonnen, herinnerde Bismarck de Nederlandse regering eraan, dat hij de Bond als *erloschen* beschouwde en hij wenste dat Nederland zijn banden met deze organisatie zou verbreken. De Nederlandse

---

1 *BGW*, Bd. 5. p. 394. H. Maks, p. 219-221.
2 *BGW*, Bd. 5, p. 474f. F. Stern, *Gold and Iron*, p. 76f.
3 H. Maks, p. 198-200. De historicus Tamse vermeldt dat Bismarck in datzelfde jaar het idee geopperd zou hebben om Duitsland en Nederland door middel van een tolunie en een alliantie nauwer aan elkaar te binden. Van welke datum dit initiatief van Bismarck was, vermeldt Tamse helaas niet. Zuylen van Nijevelt schreef wel in februari 1867, dat hij vreesde, dat Bismarck Nederland zou dwingen, toe te treden tot de Duitse Tolunie. *C.A. Tamse, Nederland en België in Europa: 1859-1871* (Den Haag, 1973) p. 27, 63 en 102f. H. Maks, p. 252f.

regering gaf geen gehoor aan dat verzoek, omdat zij de eenzijdige ontbinding van de Duitse Bond door Pruisen niet wenste te sanctioneren. Nederland hield op juridisch-technische gronden vast aan het voortbestaan van de Duitse Bond. Bismarck herhaalde op 27 juni zonder resultaat zijn dringend verzoek. In een voor Bismarck typisch staaltje van bluf en sarcastische humor voegde hij aan zijn verzoek toe, dat Pruisen en Nederland theoretisch met elkaar in oorlog waren, als Nederland bleef vasthouden aan het voortbestaan van de Duitse Bond. De Pruisische minister-president, die geen oorlog met Nederland wenste, bleek echter bereid de feitelijke neutraliteit van Nederland te erkennen.[1]

Bismarck was niet zeker van een Pruisische overwinning. Voordat hij op 30 juni uit Berlijn richting slagveld vertrok, had hij een groot bedrag van zijn privé-rekening opgenomen en in de vorm van goud meegenomen. Volgens de historicus F. Stern nam Bismarck het goud mee om in geval van een Pruisische nederlaag te kunnen overleven.[2]

Pruisen won de oorlog tot veler verrassing in korte tijd. De slag bij Königgrätz (3 juli) maakte voor Bismarck de weg vrij voor de realisering van zijn politieke plannen. Hij had bovendien de handen vrij de Franse territoriale ambities te kanaliseren en in te dammen. Deze operatie, zonder twijfel een subliem hoogtepunt uit de diplomatieke geschiedenis, was gebaseerd op de veronderstelling, dat iedere tijdwinst gunstig was voor Pruisen.[3]

De Duitse Bond werd in augustus officieel ontbonden en Pruisen annexeerde grote gebieden in Noordduitsland. Daarnaast versterkte Pruisen zijn positie door de resterende Noordduitse staten begin 1867 onder Pruisische leiding te brengen in de zogenaamde Noordduitse Bond. De consolidatie van de annexaties en de vorming van de bond vergden tijd en al die tijd was Pruisen kwetsbaar.[4] Bismarck moest manoeuvreren tussen het wantrouwen van de grote mogendheden in Europa en de Duitse publieke opinie, die -nadat een oplossing van de Duitse kwestie decennia lang had gestagneerd- plots succes binnen handbereik zag. De nationalistische gemoederen waren verhit en er ontstond een publieke stemming, waarin concessies of vertragingen van de hervormingen tot uitbarstingen van woede en verontwaardiging leidden.

Op 12 juli 1866 arriveerde de Franse ambassadeur Vincent de Benedetti bij Bismarck in het Pruisische hoofdkwartier in Nikolsburg. Er volgden inleidende besprekingen, die Bismarck vooral gebruikte om de Franse houding te peilen. Hij liet enerzijds doorschemeren, dat hij het redelijk vond dat Frankrijk gecompenseerd werd voor de welwillende neutraliteit tijdens de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog, terwijl hij anderzijds aangaf dat de speelruimte voor concessies gering was. Bovendien spiegelde hij de Franse diplomaat de mogelijkheden voor van een Pruisisch-Frans bondgenootschap, dat zo sterk zou zijn, dat beide landen de Europese grenzen naar believen zouden kunnen bepalen.

Aangemoedigd door de schijnbaar welwillende houding van Bismarck deed Benedetti enkele weken later een voorstel voor een Frans-Pruisisch bondgenootschap en Franse gebiedsuitbreiding in het Saarland en de Pfalz. Bismarck wees dit voorstel af.[5] Hij wees erop dat hij geen concessies kon doen die Duits

---

1 *BGW*, Bd. 6, p. 9f en 17. H. Maks, p. 201-203. In een toespraak tot de Noordduitse Bondsdag, 18 maart 1867, resumeerde Bismarck deze confrontatie nog eens met de nodige ironie: '*das sind vorübergehende Dinge*'. *BR*, Bd. 3. p. 160-164.
2 F. Stern, *Gold and Iron*, p. 85f.
3 Het zesde deel van Bismarcks' verzameld werk is grotendeels gewijd aan deze uiterst ingewikkelde Frans-Duitse confrontatie. *BGW*, Bd. 6. Zie ook: *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 130-136.
4 Uit het dagboek van kroonprins Friedrich-Wilhelm blijkt dat Bismarck ook na de zege op het Oostenrijkse leger nog serieus rekening hield met gebiedsverlies aan Frankrijk. *BGW*, Bd. 6, p. 40-46.
5 W. Andreas, Bd. 1, p. 147f.

grondgebied betroffen, omdat dat de Duitse volkswoede zou doen ontvlammen. Dat beperkte de mogelijkheden voor expansie van Frankrijk automatisch tot de Lage Landen en Bismarck suggereerde hier de bereidheid tot coöperatie, zonder zich evenwel vast te leggen. Terwijl de Franse ambassadeur steeds weer pogingen deed concrete toezeggingen van Bismarck los te krijgen, bleef de minister-president dralen. Bismarck beschuldigde Benedetti er herhaaldelijk van, zijn woorden verkeerd te interpreteren. Toen verder ontwijken niet meer mogelijk was gebruikte Bismarck een ziekbed om het contact met de Franse ambassadeur af te breken en de onderhandelingen werden eind 1866, zonder resultaat, afgebroken.

Na Königgrätz veranderde de houding van Bismarck ten aanzien van Nederland. Medio juli liet Bismarck in een schrijven aan de Pruisische gezant in Den Haag zijn irritatie blijken over de herhaalde weigering van Nederland uit de Duitse Bond te treden:

> *Wie kann die niederländische Regierung jetzt noch Schritte tun bei der Versammlung in Frankfurt, die nur noch acht Mitglieder zählt, von den drei Souveräne ohne Land.*[1]

Deze woorden zijn typerend voor de machtspoliticus Bismarck, die zich maar moeilijk kon verplaatsen in de legalistische scrupules van minder machtige staten.

De Duitse Bond werd in augustus 1866 ontbonden en de positie van Luxemburg en Limburg werd daardoor onduidelijk. Bismarck schreef eind augustus 1866 aan de Duitse gezant in Den Haag, '*dass wir auf den Beitritt Luxemburgs und Limburgs in den norddeutschen Bund keinen entscheidenden Wert legen. In unserem Wunsche liegt die Verzichtung der Niederlande auf Luxemburg gegen freie Disposition über Limburg.*'[2] Maar dat was niet, wat hij de Nederlandse regering liet weten. Bismarck gaf op hetzelfde moment de Nederlandse regering te kennen, dat over de toekomstige positie van Limburg en Luxemburg onderhandeld moest worden. Toetreding van zowel Luxemburg als Limburg tot de te vormen Noordduitse Bond sloot hij niet uit. Toen de Nederlandse gezant Van Bylandt in december 1866 poogde een toezegging los te krijgen van Bismarck gaf deze een ontwijkend antwoord en herinnerde eraan, dat Nederland en Pruisen nog steeds '*theoretisch, nicht praktisch*' met elkaar in oorlog waren.[3] Op 12 februari 1867 (op deze dag vonden de verkiezingen voor de Noordduitse Bondsdag plaats) liet Bismarck in een gesprek met de Nederlandse gezant Van Bylandt nog eens doorschemeren, dat de constituerende vergadering van de Noordduitse Bond het lidmaatschap van Limburg en Luxemburg zou kunnen eisen. Bismarck verklaarde dit harde standpunt met een verwijzing naar de niet-coöperatieve houding van Nederland jegens Pruisen tijdens de Oostenrijks-Pruisische oorlog.[4] Nog in zijn rede van 18 maart 1867 liet Bismarck de vraag open of Luxemburg en Limburg deel moesten gaan uitmaken van de Noordduitse Bond.[5]

Door deze houding was de Nederlandse regering dusdanig geschrokken, dat zij zich te langen leste tot Frankrijk wendde met de vraag welke steun Nederland van Frankrijk kon verwachten indien Pruisen Nederland met harde eisen zou confronteren. De Franse regering greep deze kans natuurlijk met beide handen in de hoop Bismarck te kunnen verrassen met een fait accompli. De Franse

1 *BGW*, Bd. 6, p. 27f.
2 Geciteerd uit: H. Maks, p. 229. Zie ook p. 251.
3 *BGW*, Bd. 6, p. 91f, 144f en 154f. H. Maks, p. 251.
4 *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 64-66.
5 *BR*, Bd, 3, p. 160-164.

regering deed het voorstel Luxemburg aan Frankrijk af te staan en een Frans-Nederlands bondgenootschap aan te gaan.[1]

De geheime besprekingen tussen Frankrijk en Nederland leidden tot geruchten in Duitsland en om zijn standpunt duidelijk te maken, lokte Bismarck een interpellatie over deze geruchten in de Bondsdag uit. Deze interpellatie van het liberale parlementslid R. von Bennigsen op 1 april 1867 was doortrokken van nationalistische verontwaardiging over de geheime koehandel van twee regeringen met Luxemburg, hetgeen door Bennigsen werd aangeduid als Duits gebied. In zijn antwoord sprak Bismarck over een vreedzame oplossing, maar tegelijkertijd liet hij blijken, bereid te zijn de kwestie op de spits te drijven:

> *Die verbündeten Regierungen glauben, dass keine fremde Macht zweifellose Rechte deutscher Bevölkerungen beeinträchtigen werde, sie hoffen im Stande zu sein solche Rechte zu wahren und zu schützen auf dem Wege friedlicher Verhandlungen und ohne Gefährdung der freundschaftlichen Beziehungen.*[2]

Opvallend is dat Bismarck op 5 april, dat wil zeggen enkele dagen nadat het conflict tussen Frankrijk en Pruisen over Luxemburg in alle hevigheid was losgebarsten, de Nederlandse gezant in Berlijn meedeelde dat hij geen interesse had in een Limburgs lidmaatschap van de Noordduitse Bond.[3]

Enkele dagen later sprak Bismarck met de Britse ambassadeur en gaf duidelijk te kennen dat hij een sterkere Britse bemoeienis wenste:

> *If (he said) the Question of Luxemburg has no interest for you to defend it, neither has Belgium the smallest interest for us -It would not concern us if France were to annex the Southern Portions of Belgium giving to Holland the Flemish provinces.*[4]

Met dit soort uitlatingen wilde Bismarck de Britten eraan herinneren, dat ze belangen en verplichtingen hadden op het Europese continent.

Een verdergaande escalatie werd voorkomen door internationale bemiddeling. Die bemiddeling leidde tot een internationale conferentie in Londen van 7 tot 11 mei 1867. Op deze conferentie werd bepaald, dat Luxemburg voortaan een neutrale staat zou zijn en de ondertekenaars van het slotprotocol stonden collectief garant voor de territoriale integriteit van het kleine hertogdom. Het Pruisische garnizoen zou worden teruggetrokken en de vesting Luxemburg zou worden geslecht.[5] Eveneens werd bepaald, dat door de opheffing van de Duitse Bond, de band tussen Limburg en Duitsland was verbroken. Pruisen zag af van de eis, dat Limburg en/of Luxemburg moesten toetreden tot de Noordduitse Bond. Daarmee werd, op soepele wijze en tot tevredenheid van de Nederlandse regering, een einde gemaakt aan een problematische en slepende kwestie in de Duits-Nederlandse betrekkingen.

---

1 Het meest recent en uitvoerig: H. Maks, p. 243-294. De historicus Maks toont aan, dat het initiatief voor het benaderen van Frankrijk niet van koning Willem III was uitgegaan, zoals lang is aangenomen, maar van de Nederlandse regering. Zie verder: M.R.D. Foot, *Great Britain and Luxemburg 1867*. In: *English Historical Review* (1952), p. 352-379. G. Trausch, *Deutschland und Luxemburg vom Wiener Kongress bis zum heutigen Tage: Die Geschichte einer Entfremdung*. In: J.Becker, A. Hillgruber (Hrsg.), *Die deutsche Frage im 19. und 20. Jahrhundert* (München, 1983) p. 185-220, aldaar: p. 203-207.
2 *BR*, Bd. 3. p. 165-170. W. Andreas, Bd. 1, p. 175f. E. Engelberg, Bd 1, p. 658f.
3 *BGW*, Bd. 6, p. 336. Telegram van Bismarck aan de Pruisische gezant in Den Haag Perponcher, 5 april 1867.
4 Rapport van de Britse gezant in Berlijn, 13 april 1867. Geciteerd uit: M.R.D. Foot, p. 365.
5 *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 66-71. E. Engelberg, Bd. 1, p. 657-661.

In Bismarcks houding jegens Nederland zijn in de periode 1866-1867 drie fasen te onderscheiden. Tot juni 1866 stelde hij prijs op een goede verstandhouding met Den Haag. Nadat Oostenrijk was overwonnen, veranderde zijn opstelling. Tussen juli 1866 en april-mei 1867 kanaliseerde hij de Franse territoriale expansielust richting Nederlanden en nam hij zelf een harde houding aan ten opzichte van Nederland. In deze fase liet hij de mogelijkheid open zelf territoriale eisen te stellen aan de Nederlandse regering. Nadat de Franse expansielust was ingedamd, werd de Nederlandse regering niet langer onder druk gezet en bleek de minister-president bereid tot een soepele regeling van de Luxemburgse en Limburgse kwestie.[1]

Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat het een te maken had met het ander. Zolang nog de mogelijkheid bestond dat Frankrijk daadwerkelijk gebiedswinst zou boeken in de Lage Landen, bleef Bismarck troeven in handen houden die het hem mogelijk maakte op zijn beurt eisen op tafel te leggen.

De vreedzame afloop van de conferentie van Londen betekende slechts een adempauze in het Frans-Pruisische antagonisme. Napoleon III had immers nog steeds geen compensatie gekregen voor zijn neutrale opstelling in het Pruisisch-Oostenrijkse conflict. Om zijn gedeukte imago te herstellen, had hij buitenlandse politieke successen hard nodig.

In 1868-9 poogden de Fransen via de spoorwegmaatschappij *Compagnie de l'Est*, een aantal belangrijke spoorwegen in België en Luxemburg in bezit te krijgen.[2] De Belgische regering interpreteerde dit als een poging om met economische middelen politieke controle te krijgen over het land en er volgde een diplomatieke confrontatie tussen Frankrijk en België. De Britse regering steunde Brussel en uiteindelijk kreeg de *Compagnie de l'Est* geen spoorwegen in België in bezit. Pruisen hield zich in dit conflict nadrukkelijk op de achtergrond, alhoewel Bismarck zowel de Belgische als de Britse regering maande tot een rustig, maar kordaat verzet. Bismarck poogde de Britse bemoeienis nog te versterken door de Britse ambassadeur in Berlijn voor te houden, dat het voor Pruisen veel aantrekkelijker was om de Lage Landen met Frankrijk te verdelen dan oorlog te voeren met Frankrijk voor de onafhankelijkheid van België.[3]

In Duitsland bleef de situatie onderwijl instabiel. Het met de Noordduitse Bond versterkte Pruisen bleef voor de nationalisten een provisorium. De verwachting, dat er een gestage ontwikkeling richting Duitse eenheid zou zijn, werd na 1866 tijdelijk weerlegd door de feitelijke ontwikkelingen. Met name in Beieren en Württemberg kwamen in 1868 de anti-Pruisische particularisten onverwacht sterk uit de verkiezingen voor het parlement van de Duitse Tolunie.[4]

De Spaanse successiekwestie bood Bismarck de kans om het Duitse nationale vraagstuk door middel van een oorlog op te lossen. De Frans-Duitse oorlog resulteerde in een militaire overwinning voor Bismarck, het uitroepen van het Duitse keizerrijk en de annexatie van Elzas-Lotharingen.

---

1 Op 15 oktober 1867 schreef Bismarck dat hij graag bereid was mee te werken aan een regeling waarbij de neutraliteit van Nederland gegarandeerd zou worden door de Europese machten. *BGW*, Bd. 6a, p. 79f.

2 A. Doedens, *Nederland en de Frans-Duitse oorlog* (Zeist, 1973) p. 1-10. *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 141-145.

3 *BGW*, Bd. 6b, p. 41-44 en p. 51f. Brief van Bismarck aan de Pruisische gezant in Londen, 7 april 1869. Enkele dagen later schreef Bismarck, dat de Britse ambassadeur zich dit gesprek niet kon herinneren, waarop Bismarck met de volgende woorden afstand nam van de inhoud van zijn brief van 7 april: '*Ich habe mich geirrt, wenn ich später der Meinung war, das, was ich zu verstehen geben wollte, wirklich gesagt zu haben.*'

4 Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1866-1918 - Band 2: Machtsstaat vor der Demokratie* (München, 1992), p. 65-73.

Deze belangrijke grenscorrectie verdient enige aandacht, want hierdoor ontstond in het buitenland de nodige onrust over de Duitse intenties.[1] De Bismarckbiografen zijn tot op de dag van vandaag verdeeld over de vraag, wat de beweegredenen waren van Bismarck voor de annexatie van het Franse grondgebied. Volgens de Duitse historicus Engelberg handelde Bismarck onder druk van de publieke opinie, die Elzas-Lotharingen met nationalistische argumenten opeiste en de Pruisische generale staf, die beter verdedigbare grenzen wenste. Twee andere Bismarck-biografen, Lothar Gall en Fritz Stern, menen dat Bismarck de beslissing om Elzas-Lotharingen te annexeren zelfstandig nam. Bismarck was er na de bittere gevechten van augustus 1870 van overtuigd geraakt dat Frankrijk in de toekomst een onverzoenlijke vijand zou blijven. Tegen die vijand wilde hij Duitsland militair beschermen. De annexatie van Elzas-Lotharingen in 1871 is een goed voorbeeld van de politiek van Bismarck. Hij zocht naar een vorm en de grenzen van het nieuwe bouwwerk Duitsland. Jaren later zou Bismarck deze annexatie betreuren.[2]

In de nasleep van de oorlog kwam de positie van Luxemburg opnieuw ter sprake. Op 3 december 1870 ontving de Luxemburgse regering een nota van Bismarck, waarin de Pruisische minister-president de Luxemburgers ervan beschuldigde Frankrijk in de oorlog te helpen. Hij kondigde aan dat hij bij zijn militaire operaties geen rekening meer zou houden met de Luxemburgse neutraliteit.

In Luxemburg vreesde men, dat dit de openingszet was van Bismarck die tot de annexatie van Luxemburg zou leiden. Bismarck heeft inderdaad de annexatie van het kleine hertogdom korte tijd overwogen, maar in een tweede nota aan de Luxemburgse regering van 6 januari 1871 kwam Bismarck met een aantal concrete eisen, die de Franse invloed in Luxemburg zou terugdringen en de Duitse invloed (dat al vanaf 1842 deel uitmaakte van de Duitse Tolunie) verder zou doen toenemen.[3] Luxemburg ging op een deel van deze eisen in. De banden met de Franse spoorwegmaatschappij *Compagnie de l'Est* werden verbroken en Duitsland kreeg de controle over het Luxemburgse spoorwegsysteem.[4] Daardoor kreeg Bismarck maximale invloed op Luxemburg zonder de besluiten van de conferentie van Londen geweld aan te doen.

Er lag -het zij nog eens herhaald- geen eenduidig concept ten grondslag aan de grenzen van de kleinduitse staat van Bismarck. Bismarck streefde naar een Pruisische dominantie binnen Duitsland en veiligheid voor Duitsland binnen Europa. Deze doelen waren echter moeilijk te verwezenlijken, omdat Bismarck zich genoodzaakt zag zich te verbinden met het Duitse nationalisme.

Het Duitse nationalisme creëerde de mogelijkheid voor de expansie van Pruisen, maar het zette Bismarck ook onder druk. De samenwerking met de nationalisten kon slechts slagen als het eindresultaat van Bismarcks politiek een als zodanig duidelijk herkenbare en voor de nationale beweging acceptabele Duitse staat was. Stond Bismarck ook onder druk van de nationalisten bij zijn politiek ten aanzien van de Lage Landen?

Tot de jaren zestig van de negentiende eeuw waren nationalisme en liberalisme in Duitsland nauw met elkaar verbonden. Er was evenwel een groeiende

---

1 Geruchten als zou Duitsland in de vredesonderhandelingen serieus hebben overwogen om Elzas-Lotharingen weer op te geven in ruil voor expansie in de Lage Landen zijn nooit gestaafd door bewijsmateriaal. Het lijkt onwaarschijnlijk, dat Bismarck dat serieus zou heben overwogen. A. Doedens, p. 127-132. *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 165.
2 W. Andreas, Bd. 1, p 283-5, 296f, 301f, 323-9. L. Gall, p. 435-441. Gall is van mening dat Bismarck twee fouten maakte. Hij onderschatte zowel de toekomstige macht van Duitsland als het wantrouwen dat Duitsland in Europa wekte door deze annexatie. E. Engelberg *Bd.* 1, p. 735. Bd. 2, p. 9ff. F. Stern, *Gold and Iron*, p. 139f.
3 *BGW*, Bd. 6b, p. 549.
4 G. Trausch, p. 207-210.

stroming binnen het liberalisme die in Pruisen het breekijzer zag voor de oplossing van de reeds decennia lang slepende Duitse kwestie. Deze nationalisten streefden naar een kleinduitse staat, dat wil zeggen een Duitse staat waar Oostenrijk geen deel van uitmaakte. In zoverre had Bismarck het politieke tij mee, maar dat nam niet weg dat de meeste liberale nationalisten een sterke afkeer hadden van de aartsconservatieve Junker.

Toen Bismarck in 1862 minister-president werd, rekenden de liberalen op een harde confrontatie. Dat Bismarck de liberale machtsaspiraties resoluut afwees, lag in de lijn der verwachtingen. Tot verrassing van de liberalen kwam hij hen evenwel op twee belangrijke terreinen tegemoet. Hij voerde een liberale economische politiek en gaandeweg werd het de liberalen duidelijk, dat hij ook de vorming van een kleinduitse nationale staat nastreefde. Toen de reactionaire minister-president successen boekte, waar de liberalen gefaald hadden, werden de Duitse liberalen voor een ernstig dilemma geplaatst.

Moesten de liberalen Bismarck gaan steunen of moest zij blijven volharden in de oppositie? Moesten de liberalen de grenzen van Bismarcks' kleinduitse staat accepteren of niet? Tot 1866 was de Duitse nationale staat een utopie en was het mogelijk harde keuzes te ontwijken. Geconfronteerd met Bismarcks creatie werden de liberalen gedwongen een keuze te maken.[1]

In de bronnenuitgave *Nationalpolitische Publizistik* zijn bijna duizend boeken, artikelen en brochures over het thema Duitse eenwording uit de periode 1866-1871 samengevat. Het werk geeft een indrukwekkend overzicht van de opinies en ideeën, die in deze jaren leefden.[2] Wanneer men deze verzameling als representatief beschouwd voor de stemming onder het opinievormende deel van de Duitse samenleving moet men allereerst concluderen, dat Nederland geen belangrijke rol speelde in de vloedgolf van publikaties, die na 1866 loskwam. De relaties met Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk en Rusland en de toekomstige structuur van de Duitse nationale staat kregen de meeste aandacht. Enkele grenskwesties, zoals Elzas-Lotharingen, Luxemburg, zorgden voor de nodige consternatie, maar Limburg werd nauwelijks genoemd. Impliciet of terzijde kwam Nederland evenwel vaak ter sprake als het ging om de toekomstige rol van Duitsland in Europa.

De veruit belangrijkste verdediger van de oplossing van Bismarck was de historicus Heinrich von Treitschke. Treitschke had zich vroeg laten kennen als een historicus met een sterk politiek engagement. Hij behoorde aanvankelijk tot het liberale kamp en was een pleitbezorger van de Duitse eenheid. Treitschke had altijd al de nadruk gelegd op de eenheid en vanaf het eind van de jaren zestig begon hij zich te verwijderen van het liberale kamp, door steeds meer de wijsheid van liberaal-constitutionele hervormingen in twijfel te trekken.

Vanaf 1864 gaf Treitschke aan de universiteit van Freiburg hoorcolleges over de geschiedenis van de Republiek der Verenigde Nederlanden. In de zomer van 1868 bezocht hij, ter voorbereiding van een publikatie, enkele dagen Nederland en België. Treitschke had al snel een oordeel gevormd:

> *Schon nach wenigen Tagen hab' ich den Eindruck empfangen, als ob dies Stück deutscher Nation uns für immer verloren sei. Durchaus abweichende Interessen, Sprache, Sitten haben sich hier gebildet, und ich*

---

1 In veel nationalistische analyses werd het optreden van Bismarck in een veel bredere context geplaatst en werd Bismarck feitelijk gereduceerd tot de uitvoerder van een historisch onvermijdelijk proces, dat leidde tot de verwezenlijking van het politieke programma van de nationalisten. In een dergelijke analyse school een projectie van de eigen onmacht en de wens om zelf de feitelijke initiatoren en winnaars te zijn van deze gebeurtenissen. K.G. Faber, *Realpolitik als Ideologie*. In: *Historische Zeitschrift* (1966), p. 1-45.

2 K.G. Faber (Hrsg.) *Die nationalpolitische Publizistik Deutschlands von 1866 bis 1871* (*NaPu*) (Düsseldorf, 1963).

sehe nicht ein, wie die Geschichte dreier Jahrhunderte wieder rückgängig werden soll.[1]

In 1869 verscheen van de hand van Treitschke *Die Republik der Vereinigten Niederlande*: een overzicht over de geschiedenis en tegelijkertijd een stellingname van een prominente Duitse nationalist ten aanzien van de soevereiniteit van Nederland. Met de hem eigen onverbloemde stijl en pakkende uitspraken maakte hij zijn positie duidelijk.

> *Mit tiefem Schmerz tritt der Deutsche an die Geschichte dieser vormals deutschen Lande heran (...) Der Schmerz lastet um so schwerer, da redliches Urtheil bekennen muss, dass unsere landläufige Klagen und Anklagen wider die von Holland an uns verübte Verrätherei jedes Grundes entbehren. Wer hat dies köstliche Tiefland des Rheines, die starken Arme, die unser Strom dem Weltmeer offen entgegenbreitet, vom Leibe unseres Reiches abgeschnitten? Wir selbst allein. (...) Aber diese kleine Nation besteht, mit einer selbständigen Sprache, mit fester Eigenart und starkem Selbstgefühl, und für die Völker ist das Dasein gemeinhin schon das Recht des Daseins.*[2]

Aan het slot van dit lange essay concludeerde hij dat er een breed onbehagen leefde in Nederland.

> *Durch das kleine Volk geht die unheimliche Ahnung, die Zeit der "verbrokkelde nationaliteiten" sei vorüber.*

Hij voegde daar als waarschuwing aan toe, dat Nederland zich niet moest verzetten tegen de aanstaande Duitse eenwording.

> *Dann, nur dann müssten wir versuchen, die Lande des Niederrheins wieder hineinzuzwingen in das grosse Volksthum, das sie einst aufgaben.*

De geschiedenis laat zich niet remmen door '*das Geschrei kleiner Völker, die verschollener Tage nicht vergessen können. Der alte Baum der europäischen Gesittung ist stark genug, um neben den schweren Aeste der grossen Culturvölker, die seine Krone tragen, auch einige bescheidene Zweige zu dulden, die das Laubdach reich und gefällig abrunden*'.

Treitschke stond niet alleen met zijn opvatting. E. Nasse, *Nationalökonom* in Bonn, schreef in 1867 in een brochure dat Nederland geen gevaar had te duchten, zolang het zich niet verbond met de vijanden van Pruisen. Nederland zou in de toekomst zelfs voordeel hebben van het bestaan van Duitsland. Er zou dan immers een machtsevenwicht tussen Frankrijk en Duitsland ontstaan, waardoor oorlogen minder waarschijnlijk zouden worden. In de *Preussische Jahrbücher* van juni 1867 schreef A. Anschütz dat men zich in Nederland geen zorgen hoefde te maken: '1866' was een interne Duitse aangelegenheid geweest, die Nederland niet raakte. In de *Grenzboten* schreef Gustav Freytag in 1869, dat Duitsland Nederland beslist niet wilde inlijven.[3]

---

1 H. von Treitschke, *Briefe* (Leipzig, 1913), Bd. 3, p. 219-225.
2 H. von Treitschke, *Die Republik der Vereinigten Niederlande*. In: *Historische und politische Aufsätze* (Leipzig, 1870) Bd. 2, p. 495-634. Volgende citaten van p. 500 en 633f. Von der Dunk karakteriseert dit essay als '*platte Erfolgsanbetung*'. H.W. von der Dunk, *Die Niederlande und die Reichsgründung*. In: W. Hofer (Hrsg.) *Europa und die Einheit Deutschlands* (Köln, 1970), p. 83-117, aldaar p. 103.
3 *NaPu*, Bd. 2, p. 450f. H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 50. U. Kloos, p. 85.

Maar er waren ook tegenvoeters. De econoom Adolph Wagner bleef vasthouden aan een Grootduitse staat. In de *Preussische Jahrbücher* van juli 1867 schreef Wagner dat de vorming van de Noordduitse Bond een stap was in de goede richting, want dit bood Duitsland de kans om de '*abgelöste Teile später organisch' dem Staatskörper einzufügen*'. Wagner had daarbij Oostenrijk, Zwitserland, Elzas-Lotharingen, Vlaanderen en Nederland op het oog. Ook de germanist Heinrich Rückert pleitte in diverse publikaties voor een terugkeer van Nederland tot Duitsland. In 1868 verscheen *Auf dem Wege nach Holland* van W.H. Riehl. Het was een reisverhaal waarin de auteur poogde aan te tonen dat Nederland een onlosmakelijk deel was van Duitsland. De bewijzen kon de reiziger vooral op het platteland terugvinden, waar volksaard, folklore, huizenbouw en dorpsvormen in Duitsland en Nederland verrassend veel overeenkomsten vertoonden. Riehl ontdekte hier '*der natürliche Zusammenhang*' van beide landen. De scheiding tussen Nederland en Duitsland was '*hervorgekünstelt*': een gevolg van politieke machtsstrijd. In de toekomst moest deze kunstmatige scheiding weer verdwijnen en Zwitserland, Nederland en een groot deel van België dienden onderdeel te worden van de Grootduitse Bond.[1]

Een heel ander probleem stelde de Oostenrijkse hoogleraar Von Inama-Sternegg in zijn in 1869 gepubliceerde boek *Die Tendenz der Gross-Staatenbildung in der Gegenwart* aan de orde. Von Inama-Sternegg leidde uit de recente gebeurtenissen in Italië en Duitsland af, dat er een ontwikkeling was richting grotere staten. De auteur twijfelde er niet aan dat Nederland een eigen identiteit had, maar hij was van mening dat dat criterium weinig betekenis meer had. Het was de economische levensvatbaarheid die bepalend waren en de economische vooruitzichten waren voor kleine landen als Nederland uiterst somber.[2]

De Frans-Duitse oorlog van 1870-1 wakkerde de discussie over toekomstige Duitse de grenzen verder aan. Treitschke stortte zich tijdens de Frans-Duitse oorlog met een tweetal hartstochtelijke pleidooien in de polemiek over de toekomstige westelijke grenzen van Duitsland. Op 30 augustus publiceerde hij een artikel met de titel *Was fordern wir von Frankreich?*.[3] Als straf voor Frankrijk en om de vrede in Europa te garanderen stelde Treitschke voor Elzas-Lotharingen aan Duitsland toe te voegen. De lezer kreeg de verzekering, dat Duitsland niet agressief was:

> *Wir brauchen ein Menschenalter friedlicher Arbeit, um die schwere, doch nicht unlösbare Aufgabe der Einigung Deutschlands zu bewältigen.*

De tegenwerping, dat de inwoners van deze gebieden tegen een annexatie door Duitsland waren, schoof Treitschke terzijde:

> *Diese Lande sind unser nach dem Rechte des Schwertes, (...), Kraft des Rechtes der Deutschen Nation, die ihren verlorenen Söhne nicht gestatten kann, sich für immer dem Deutschen Reiche zu entfremden.*

De argumentatie, die hier al wat gezocht aandeed, werd in de loop van het betoog bepaald bizar. Duitsers wisten beter wat goed was voor de Elzassers dan de Elzassers zelf, die verblind waren door twee eeuwen Franse overheersing. De

---

1 *NaPu*, Bd. 1, p. 71f. *Bd.* 2, p. 402f, 405f. U. Kloos, p. 98-104. I. Schöffer, p. 126f. Heinrich Rückert zou zijn positie in de jaren zeventig herzien en niet meer aandringen op een terugkeer van Nederland in het Duitse moederland. U. Kloos, p. 119-121.
2 *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 99-103. De econoom Adolf Wagner bediende zich van soortgelijke argumenten. K.G. Faber, *Realpolitik*, p. 23.
3 H. von Treitschke, *Zehn Jahre deutscher Kämpfe: 1865-1874* (Berlin, 1874) p. 285-327, aldaar p. 289 en 325.

Duitsers waren gedwongen de bevolking van de Elzas tegen hun wil hun eigen identiteit terug te geven. Treitschke wenste geen plebisciet.

> *Wir berufen uns wider den missleiteten Willen derer die da leben, auf den Willen derer die da waren.*

Blijkbaar was hij er zich van bewust, dat dit betoog de nodige onrust in Zwitserland en/of Nederland zou kunnen veroorzaken, want hij wijdde ook enkele geruststellende woorden aan de positie van deze landen. '*Wir dulden willig*' Zwitserland en willen Nederland niet '*in seinem Sonderleben stören*'.
Maar ten aanzien van Frankrijk wenste Treitschke hard op te treden. De gedachte dat in de Elzas voor 1870 Duitsers als soldaten waren getraind voor de oorlog tegen Duitsland was onverdragelijk voor Treitschke. Dit gebied diende te worden geannexeerd. De inwoners van de Elzas zouden Duitsland leren liefhebben, nadat Pruisen ze met harde hand had opgevoed. Na een korte tijd, waarin een strenge dictatuur noodzakelijk was, zou dit gebied '*in den Vollgenuss preussisch-deutscher Verfassungsrechte eintreten*'.

Twee maanden later verscheen van de hand van Treitschke *Luxemburg und das deutsche Reich.*[1] Met tevredenheid stelde de auteur vast, dat Duitsland verstandig en gematigd zijn nieuwe grenzen vastlegde en dat er dus geen reden was tot bezorgdheid in Zwitserland en de Lage Landen. Hij hoopte slechts, dat de dwaze pro-Franse sentimenten in Den Haag gaandeweg zouden verdwijnen en dat in België de Vlaamse meerderheid door de Duitse overwinning een hart onder de riem gestoken zou worden, zodat de Vlamingen eindelijk hun rechten zouden opeisen. Treitschke wenste een duurzame regeling aan de westelijke grens en om dat te realiseren moest Luxemburg bij Duitsland worden gevoegd. De opinie van de daar levende inwoners werd als niet ter zake doend terzijde geschoven, want duizend jaar Duitse geschiedenis woog zwaarder.

Treitschke beschouwde Nederland als een gebied dat evenals Elzas en Luxemburg in het verleden tot Duitsland behoord had en met de argumenten, die hij in 1870 hanteerde ten aanzien van Luxemburg of de Elzas had hij ook Nederland kunnen opeisen. Dat hij dat niet deed lijkt te zijn ingegeven door drie overwegingen.
- Duitsland had militair veilige grenzen nodig en daarbij speelde Nederland, in tegenstelling tot Luxemburg en Elzas-Lotharingen, geen rol van betekenis.
- Nederland had een eigen identiteit en wenste niet ingelijfd te worden door Duitsland.
- De hele kwestie kreeg minder betekenis, omdat Treitschke ervan uitging, dat de kleine buurlanden van Duitsland in de toekomst zouden fungeren als Duitse satellieten.

In zijn beroemde hoorcollege over politiek, dat hij vanaf de tweede helft van de jaren zestig gaf, kwam Treitschke opnieuw te spreken over de relatie tussen Duitsland en Nederland.[2] De historicus herhaalde hier zijn opinie, dat Nederland een eigen nationale identiteit had en dat het daarom dwaasheid zou zijn wanneer Duitsland zou proberen Nederland te incorporeren in het Duitse keizerrijk. Treitschke voegde daar echter aan toe, dat Nederland om economische redenen lid zou moeten worden van de Duitse Tolunie.

---

1 H. von Treitschke, *Zehn Jahre*, p. 341-347.
2 Treitschke heeft dit hoorcollege over politiek nooit uitgewerkt tot een boek. Het boek dat in 1899 verscheen,is gemaakt aan de hand van aantekeningen van Treitschke en collegedictaten. Treitschke veranderde de inhoud van dit college voortdurend. De versie die in boekvorm is verschenen is hoogstwaarschijnlijk een latere versie van deze collegecyclus. H. von Treitschke, *Politik* (Leipzig, 1899), 2 Bde.

(E)s ist eine unerlässliche Aufgabe deutscher Politik die Mündungen des Stromes (de Rijn, A.B.) *zurückzugewinnen.*[1]

Uit veel publikaties uit de *Nationalpolitische Publizistik* spreekt optimisme over de toekomst van Duitsland. De auteurs verheugden zich over de Duitse eenwording. Zo er al territoriale eisen werden gesteld, beperkten deze zich tot Luxemburg en Elzas-Lotharingen. Men verwachtte dat Duitsland toch de dominante macht van Europa zou worden en grenscorrecties waren daardoor van ondergeschikt belang geworden.[2]

Typerend voor deze stemming zijn enkele boeken van L.F.W. Hoffmann. Hoffmann was *Domprediger* in Berlijn en een van de invloedrijkste personen in de Lutheraanse kerk in Duitsland. Hoffmann voorspelde in 1869 dat Duitsland de dominante macht zou worden in Europa, maar hij wilde die macht niet gebruiken om de kleine Germaanse buurstaten te annexeren. Duitsland was immers een *Friedensmacht*. Ter bescherming van de buurstaten leek Hoffmann een nauwe aansluiting aan Duitsland, een soort Duits protectoraat over deze landjes, wenselijk. Daarbij dacht Hoffmann aan Zweden-Noorwegen, Denemarken, Nederland, België en Zwitserland.[3] Enkele auteurs waarschuwden voor een imitatie van de absolutistische politiek van Frankrijk, maar onder andere de Pruisische historicus Heinrich von Sybel zag, evenals de Zwitserse volkenrechtsgeleerde J.C. Bluntschli in het federale karakter van Duitsland de beste garantie dat het keizerrijk niet zou vervallen in de fouten van Frankrijk en niet de hegemonie in Europa zou nastreven. De buurstaten konden gerust zijn.[4]

Een minderheid bleef in 1870-1 aandringen op een grootschalige expansie. F. Löhrer, de directeur van het Beierse rijksarchief, schreef in 1870 een brochure met de titel *Abrechnung mit Frankreich*. Löhrer wilde een etnische grens als staatsgrens tussen Duitsland en Frankrijk. Die etnische grens liep volgens de auteur via Calais, Arras, Cambrais en Verdun naar Nancy.[5] Een enkeling richtte de ogen al op de mondiale machtsverhoudingen. Zo schreef Fiedrich Fabri, de directeur van de *Rheinische Mission* in Barmen, in 1866:

> *Sehe ich recht, so möchte ich sagen, dass in einem oder zwei Jahrzehnten Deutschland im Bunde mit Nordamerika (und mit England?) die Welt beherrschen wird.*[6]

Op grond van het bovenstaande valt te concluderen, dat de Duitse nationalistische publicisten verdeeld waren over de vraag of Nederland diende te worden geïncorporeerd in Duitsland en dat de meerderheid en de meest prominente publicisten er vrede mee hadden dat Nederland buiten de kleinduitse staat viel. Deze meerderheid viel echter uiteen in twee groepen. Een groep die van mening was dat Nederland geen deel diende uit te maken van Duitsland, omdat Nederland niet Duits was, en een groep die de kleinduitse staat accepteerden als een tussenoplossing. De uiteindelijke grootduitse staat, inclusief Nederland, zou in

---

1 H. von Treitschke, *Politik*, Bd. 1, p. 218. Een aantal passages uit het essay over Nederland zijn ook weer terug te vinden in het hoorcollege over politiek, maar de eis dat Nederland deel zou moeten gaan uitmaken van de Duitse Tolunie ontbreekt in het essay over Nederland (1869). Ik acht het daarom hoogstwaarschijnlijk, dat deze specifieke passage na 1869 door Treitschke is toegevoegd aan zijn hoorcollege.
2 *NaPu*, Bd 2. p. 635-640. In een anonieme brochure *1800-1870-1900* is sprake van een unie van Noordse staten (waaronder Nederland) waar joden en vrijmetselaars hun invloed zouden verliezen. '*Preussen du bist das Herz Europas, du wirst Europa beherrschen und unter den Hohenzollern blühen, ein starker christlich-monarchischer Staat zur Ehre Gottes!*' Bd. 2, p. 429.
3 *NaPu*, Bd. 2, p. 412, 420, 571 en 628f.
4 *NaPu*, Bd. 1, p. 62 en 73. Bd. 2, p. 629.
5 *NaPu*, Bd. 2, p. 581f.
6 K.J. Bade, *Friedrich Fabri und der Imperialismus der Bismarckzeit* (Freiburg i.B., 1975), p. 51f.

een later stadium gerealiseerd moeten worden. In november 1872 constateerde de Nederlandse minister van Justitie G. de Vries dat men in Duitse kranten herhaaldelijk de opinie kon aantreffen 'dat Nederland eigenlijk een deel is van het Duitsche Rijk, dat Nederland geen recht heeft zich af te zonderen, dat het hoe eer hoe beter moet worden ingelijfd, dat het voor Nederland zelf een geluk zou zijn Duitsch te worden'.[1]

Tenslotte waren veel auteurs in beide kampen ervan overtuigd, dat Duitsland de dominante macht op het Europese continent zou worden en Nederland een satellietstaatje. In het licht van die ontwikkeling, werd weinig betekenis gehecht aan de vraag of Nederland wel of niet moest worden geïncorporeerd.

Vatten we de wijze, waarop de grenzen van de kleinduitse staat van Bismarck tot stand kwamen, nog eens kort samen:
- Bismarck hield Oostenrijk, inclusief het Duitse deel, buiten de kleinduitse staat, omdat dit de Pruisische hegemonie binnen Duitsland in gevaar zou brengen.
- Pruisen werd daarentegen in zijn geheel deel van Duitsland. Dat gold ook voor Posen, alhoewel deze provincie in meerderheid werd bewoond door Polen.
- Verdere expansie naar het oosten zou Duitsland in conflict hebben gebracht met Rusland en Bismarck hechtte grote waarde aan een goede relatie met het tsarenrijk. De annexatie van het Baltisch gebied, waar toentertijd meer Duitsers woonden dan in Posen werd door Bismarck herhaaldelijk afgewezen.

> *Was sollte uns auch dieser lange vorgeschobene Streifen zwischen dem Meer und Polen, ohne Hinterland - ein Nichts, für das wir die ewige Feindschaft Russlands eintauschen würden.*[2]

- Nadat de Pruisen en Oostenrijkers in 1864 Sleeswijk-Holstein hadden bezet gaf Bismarck herhaaldelijk te kennen, dat hij er niets op tegen had wanneer het noorden van Sleeswijk -indien de bevolking daarvoor zou kiezen- weer zou worden teruggegeven aan Denemarken. In de Vrede van Praag van augustus 1866 werd vastgelegd dat er in de toekomst een referendum zou worden gehouden in het noorden van Sleeswijk. Bismarck stelde het referendum echter steeds uit, met als belangrijkste argument, dat de publieke opinie in Duitsland niet rijp was voor een dergelijke in principe verstandige stap. Tot een referendum zou het tijdens het Duitse keizerrijk nooit komen en Sleeswijk met zijn Deense minderheid bleef in zijn geheel deel van het Duitse keizerrijk.[3]
- Toen de Franse regering in 1866-7 pogingen deed Luxemburg te annexeren wees Bismarck de Franse eisen af en motiveerde die afwijzing, door op het Duitse karakter van het hertogdom te wijzen. In 1870 wees Bismarck de annexatie van Luxemburg door Duitsland af, met als argument, dat de bevolking niet bij Duitsland wenste te horen.[4] Daar waar hij in het geval van Noord-Sleeswijk

---

1 J. Woltring (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1871-1874 (Rijksgeschiedkundige Publikatiën 107)* (Den Haag, 1962), p. 429f.
2 W. Andreas, Bd. 1 p. 196f. Zie ook: p. 228, 239. Bd. 2, p. 46.
3 *BGW*, Bd. 5, p. 267 en 467. Brief van Bismarck aan de Deense diplomaat baron Otto Plessen, 27 april 1866. Bismarck antwoordde in deze brief op het aanbod van de Deense diplomaat een Deens-Pruisisch bondgenootschap tegen Oostenrijk te sluiten in ruil voor toezeggingen in de Sleeswijkse kwestie. Bismarck wees dat voorstel af. Op 30 maart 1867 sondeerde Bismarck in Parijs of het mogelijk was de Sleeswijkse en Luxemburgse kwestie met elkaar te verbinden en zo een vergelijk mogelijk te maken. *BGW*, Bd. 6, p. 321. In 1871 werd Sleeswijk een Pruisische provincie. Toen Oostenrijk-Hongarije en Duitsland in 1879 het Tweebondverdrag afsloten werd de Sleeswijkse kwestie in het geheel niet meer genoemd. De kwestie Sleeswijk kwam in het Verdrag van Versailles (1919) weer ter sprake. Op grond van dit verdrag kwam het tot een referendum en werd de Deens-Duitse grens gewijzigd.
4 *BR*, Bd. 3. p. 165-170. Bismarck 18-3-1867: '*Durch die Organe, welche uns innerhalb des Grossherzogtums und seiner Grenzen zu Gebote stehen, waren wir davon in Kenntnis gehalten,*

weinig scrupules toonde een Deense bevolking te annexeren, had hij hier plotseling bedenkingen. De oorzaak moet gezocht worden in de internationale repercussies. Terwijl hij door de annexatie van Luxemburg een hoeksteen van de internationale garantie van de neutraliteit van België zou weghalen en het wantrouwen van de Britten jegens Duitsland zou versterken, had de weinig elegante behandeling van het kleine Denemarken nauwelijks internationale repercussies.
- Elzas-Lotharingen werd geannexeerd, omdat de publieke opinie en de generale staf sterke druk uitoefenden op Bismarck en/of, omdat de Bismarck militair veilige grenzen wilde voor het nieuwe Duitsland.

Wanneer het om het vaststellen van grenzen ging, zien we dat Bismarck op een tamelijk eclectische wijze omging met de Duitse nationalistische argumenten, maar Bismarck was dan ook geen Duits nationalist. Bij Bismarck speelden vier factoren een rol bij het bepalen van de Duitse grenzen.

In de eerste plaats moest hij rekening houden met de verlangens van de Duitse nationalisten. Uit het bovenstaande blijkt dat de Duitse nationalisten over de vraag of Nederland geïcorporeerd diende te worden, verdeeld waren. Bismarck stond daardoor niet onder duidelijke druk van de Duitse nationalisten en we mogen aannemen dat hij ten aanzien van Nederland grotendeels naar eigen inzicht kon handelen.

In de tweede plaats moest de hegemonie van Pruisen binnen Duitsland gegarandeerd blijven. De annexatie van Nederland door Pruisen zou wellicht de stabiliteit van Pruisen hebben ondermijnd. De mogelijkheid bestond, dat de Nederlandse bevolking de incorporatie niet zou accepteren en dan zou Duitsland zichzelf een fors nationaliteitenprobleem op de hals hebben gehaald. Bismarck was, wat betreft Nederland, zeker beter geïnformeerd, dan veel Duitse nationalisten.[1] Het is bijvoorbeeld zeer waarschijnlijk dat Bismarck de werken van zijn jeugdvriend John Lothrop Motley over de Nederlandse geschiedenis heeft gelezen en Bismarck kende de kracht van het nationalisme te goed om op dat gebied nodeloze risico's te nemen.[2] De incorporatie in Duitsland als deelstaat zou wellicht tot hetzelfde leiden, maar bovendien het niet-Pruisische element in Duitsland hebben versterkt. Daardoor was de annexatie van Nederland voor Bismarck ongetwijfeld een weinig aantrekkelijk vooruitzicht.

In de derde plaats moest Duitsland militair veilige grenzen krijgen. Nederland vormde militair geen bedreiging voor Duitsland en de inlijving was uit militair oogpunt niet noodzakelijk.

In de vierde plaats wilde Bismarck een duurzame en voor Duitsland veilige situatie creëren in Europa. Nederland, België en Luxemburg konden daarbij een nuttige functie vervullen. Pruisische expansie, terwijl Frankrijk zodanig versterkt werd dat het Pruisen in zijn greep hield, wilde Bismarck indien het enigszins mogelijk was voorkomen. Voor Bismarck had het indammen van de Franse expansielust dan ook een hoge prioriteit. Het behoud van de bestaande situatie in de Nederlanden kon Franse expansie voorkomen. België gold in de negentiende eeuw als een kunstmatige en kwetsbare creatie, terwijl Nederland gezien werd als een stabiele historische natie. Dat maakte een annexatie van het

---

dass eine entschiedene Abneigung, dem norddeutschen Bunde beizutreten, dort in allen Schichten der Bevölkerung heimisch war.' Zie ook: G. Trausch, p. 205.
1 E. Engelberg, Bd. 1, p. 113-6 en 318f.
2 Bismarck ging niet lichtzinnig over tot annexaties. Zelfs bij de annexatie van Hannover door Pruisen in 1866 zei Bismarck: '*Wir müssen es wagen Hannover zu verdauen; aber schwer wird es werden*'. W. Andreas, Bd. 1, p. 146.

Franstalige deel van België door Frankrijk meer waarschijnlijk, dan een Duitse annexatie van het Nederlandstalige deel van de Lage Landen.[1]

De Lage Landen hadden bovendien voor Bismarck de belangrijke functie de betrokkenheid van Groot-Brittannië bij het Europese continent te versterken. Groot-Brittannië had belang bij het bestaan van kleine zelfstandige staten tegenover de Britse kust. In 1864 had Groot-Brittannië weinig ondernomen toen Denemarken werd binnengevallen. Tijdens de Luxemburgse Crisis toonde Groot-Brittannië opnieuw weinig bereidheid zich actief te bemoeien met het Europese continent. Maar in beide gevallen waren de Britten verontrust geweest en Nederland en België waren voor Groot-Brittannië van groter belang dan Sleeswijk of de vesting Luxemburg. Bismarck deed herhaaldelijk pogingen de Britse betrokkenheid bij de Lage Landen te versterken. Zo deed Bismarck Nederland eind april 1867 het voorstel, dat Pruisen en Groot-Brittannië de Nederlandse neutraliteit zouden garanderen.[2]

In dit verband is het interessant om te vermelden, dat Bismarck de afloop van de Luxemburgse crisis als een succes beschouwde, omdat daardoor de Britse bemoeienis met het continent was versterkt. Toen de Britse minister van Buitenlandse Zaken in juni 1867, een maand na de conferentie in Londen, in het Britse parlement verklaarde, dat Groot-Brittannië bij een crisis over Luxemburg slechts zou ingrijpen als de andere mogendheden, die het verdrag hadden ondertekend ook actie zouden ondernemen, reageerde Bismarck teleurgesteld.[3]

Het lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met het voorafgaande dat geruchten over een op hande zijnde verdeling van de Nederlanden tussen Frankrijk en Duitsland, vaak waren terug te voeren op gesprekken die Bismarck had met Britse diplomaten.[4] Het diverse malen door Bismarck herhaalde dreigement, dat Duitsland een deel van de Nederlanden zou inlijven, zorgde er voor dat de Britten na de jaren zestig Duitsland op dit punt meer wantrouwden dan Frankrijk. Disraeli vreesde enkele malen, dat Duitsland de Lage Landen daadwerkelijk zou annexeren. Ook in de Britse pers toonde men zich herhaaldelijk ongerust over de Duitse intenties jegens Nederland. In augustus 1877 verzekerde Bismarck de Britse ambassadeur Russell evenwel, dat Duitsland niet de aspiratie koesterde Nederland in te lijven.[5] Waarschijnlijk hoopte Bismarck met zijn indiscrete opmerkingen de Britse regering op te schrikken in de hoop dat zij zich sterker zouden bemoeien met het lot van Nederland en België. Hij rekende ermee, dat Britse betrokkenheid bij de Lage Landen een wig zou drijven tussen Frankrijk en Engeland.

Bij het vastleggen van de grenzen van het kleinduitse keizerrijk hebben economische overwegingen geen enkele rol gespeeld. Economische argumenten speelden bij Bismarck een ondergeschikte rol, terwijl Nederland vooral economisch waarde had voor Duitsland. Men denke in dat verband aan de Nederlandse havens en de koloniën.

Het zou onjuist zijn op grond van het voorafgaande te concluderen, dat Bismarck de annexatie van Nederland zonder meer heeft uitgesloten. In een gesprek met de Oostenrijkse rijkskanselier Beust, in de nazomer van 1871, noemde Bismarck Denemarken en Nederland waardevolle gebieden, waarvan de inlijving veruit was te prefereren boven de hereniging van Duitsland met het katholieke en deels Slavische Oostenrijk. Beust hoorde later van de Nederlandse

---

1 *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 165. Wat dat betreft liepen de Duitse en Nederlandse belangen parallel. Zie E.H. Kossmann, p. 217.
2 H. Maks, p. 290.
3 H. Maks, p. 307.
4 A. Doedens, p. 125-132.
5 J. Woltring (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1874-1880 (Rijksgeschiedkundige Publikatiën 118)* (Den Haag, 1965), p. 438. P.M. Kennedy, *The rise of the Anglo-German antagonism* (London, 1980), p. 27, 30 en 93.

gezant Van Bylandt, dat Bismarck hem had verteld, dat hij niet bang hoefde te zijn voor een annexatie van Nederland, omdat hij nog eerder een poging zou doen de Duitse delen van de Habsburgse monarchie te annexeren.[1] Het uitsluiten van opties zou indruisen tegen Bismarcks meest elementaire politieke instincten; ook minder aantrekkelijke alternatieven werden niet op voorhand afgewezen. Zo speelde Bismarck zelfs een enkele keer met de gedachte een stuk van Russisch Polen te annexeren, omdat de bestaande Duits-Russische grens militair uiterst moeilijk verdedigbaar was. Maar aan het in beraad houden van dergelijke alternatieven moet weinig praktisch-politieke betekenis worden gehecht. Het voortbestaan van de Lage Landen als soevereine staten was voor Bismarck een resultaat, dat logisch paste in zijn Pruisische, Duitse en Europese politiek.

2.2 NEDERLANDSE REACTIES OP DE DUITSE EENWORDING, 1866-1890.

In de periode 1840-1940 was neutraliteit het uitgangspunt van de Nederlandse buitenlandse politiek.[2] Toen de Europese machtsverhoudingen in de jaren zestig ingrijpend veranderden, poogde Nederland zoveel mogelijk afzijdig te blijven. België benaderde Nederland midden jaren zestig met voorstellen, om te komen tot een nauwere samenwerking. Nederland ging niet in op deze voorstellen. Tijdens een privé-bezoek van de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken aan Parijs in 1865 werd door de Franse minister van Buitenlandse Zaken het voorstel gedaan om België te verdelen en nauwere Frans-Nederlandse banden aan te knopen. Cremers wees dat voorstel af zonder zelfs ook maar overleg te voeren met het kabinet. Bij het uiteenvallen van de Duitse Bond stelde Nederland zich, tot ongenoegen van Bismarck, afwachtend op.[3] Het Nederlandse optreden bij de Luxemburgse crisis was de enige afwijking van deze koers en was ingegeven door de vrees door Pruisen onder druk te worden gezet.

Toen zich na 1859 in Italië en Duitsland de eenheidsbewegingen steeds sterker gingen manifesteren, werd dat aanvankelijk niet als bedreigend ervaren.[4] Aan Bismarck besteedde de Nederlandse pers aanvankelijk weinig aandacht. Vanaf het Deens-Duitse conflict in 1864 konden Bismarck en de Duitse nationalisten zich plots verheugen in een intensieve Nederlandse belangstelling. De parallel tussen Sleeswijk-Holstein en Limburg lag voor de hand. Bismarck, Napoleon III, de eenheidsbeweging in Duitsland en vooral de combinatie van deze factoren leken plots een reële bedreiging voor de Nederlandse onafhankelijkheid. Zeer verontrustend was de gedachte, dat Napoleon III en Bismarck het op een akkoordje zouden gooien ten koste van enkele kleinere buurstaten. De Britse afzijdigheid bij het Deens-Duitse conflict ondermijnde het vertrouwen verder. De Nederlandse gezant Zuylen van Nijevelt schreef in november 1863:

> Men wil Duitsche zeehavens, men wil ook de Elbe geheel vrij hebben en dit is een argument dat wel de opmerking van Nederland verdient, want wat voor de Elbe geldt kan ook op den Rhijn van toepassing zijn.[5]

---

1 W. Andreas, Bd. 2, p. 20 en 166. Door onder meer Van Hamel wordt aan Bismarck de uitspraak '*Holland wird sich selbst schon annektieren*' toegeschreven, maar een bronverwijzing wordt niet gegeven en ik heb deze uitspraak niet kunnen vinden in door mij geraadpleegde bronnen. J.A. van Hamel, *Nederland tusschen de mogendheden* (Amsterdam, 1918), p. 423.
2 J.C. Boogman, *The Netherlands*, p. 65. C.B. Wels, p. 85f. N.C.F. van Sas (red.), *De kracht van Nederland* (Haarlem, 1991).
3 *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 44f en 55f. H.W. von der Dunk, *Reichsgründung*, p. 98.
4 *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 32ff.
5 Geciteerd uit: *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 51.

Er werd in Nederland nerveus gereageerd op de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866. Slechts een enkeling, als de hoogleraar Johannes van Vloten, was onverdeeld positief over de successen van Pruisen. Veel Nederlanders volgden de ontwikkelingen met een gevoel van onbehagen; een gevoel dat bepaald niet minder werd, toen Pruisen na afloop van de oorlog grote delen van Noord-Duitsland annexeerde.

De Pruisisch-Oostenrijkse oorlog was de aanleiding voor de publikatie van een aantal brochures. J. Bosscha, G. Groen van Prinsterer, de ex-consul R.J.C.W. Bake en een anonieme auteur lieten hun licht schijnen op de ontwikkelingen in Duitsland.[1] Er zijn veel overeenkomsten aan te wijzen in die brochures. De auteurs waren er allemaal van overtuigd, dat deze oorlog de eerste stap was in de richting van de Duitse eenwording. Ze waren eveneens unaniem in hun opvatting, dat de verschillen tussen Nederland en Pruisen-Duitsland evident waren en Nederland een zelfstandige natie behoorde te blijven. Bosscha herhaalde zijn opvatting, dat Nederland al zes eeuwen een natie was en in de anonieme brochure *Nederland en de groote mogendheden* werd het toentertijd al gebruikelijke stereotype van het burgerlijke Nederland tegenover het ambtelijke en militaire Pruisen gesteld.[2]

Op zichzelf vonden de auteurs het proces van eenwording in Duitsland niet bedreigend of laakbaar. Bosscha zag in de eenwording van Duitsland volgens het nationaliteitenbeginsel een positief aspect. In de Vrede van Praag had Wilhelm I zich verplicht Noord-Sleeswijk terug te geven aan Denemarken.

> In dat geloof moet Koning Wilhelm het afgescheurde deel van Polen (...) beschouwen als hem in bewaring gegeven tot den dag van Polens herrijzenis. Hij zou het karakter van den Pruisischen Staat verloochenen door plannen te smeden van annexiën buiten Duitsland.

In de brochure van Bake en het anonieme geschrift staat te lezen, dat Nederland 'voor het moment' gerustgesteld kan zijn, omdat Duitsland de handen vol zou hebben met de binnenlandse consolidatie. Bake eindigde zijn betoog met een hoopvol toekomstscenario:

> Wij hebben gelukkig te doen met een volk, dat hoog geplaatst is op het gebied van godsdienst, wetenschap, algemeene beschaving en nijverheid. Dat zulk een volk niet op den duur zich aan krijgsgeweld zal overgeven, is ontwijfelbaar.[3]

De meeste kritiek richtte zich op de gewelddadige wijze waarmee Pruisen de eenwording realiseerde. En daar lag volgens de beschouwers ook het gevaar.

---

1 J. Bosscha, *Pruisen en Nederland* (Amsterdam, 1866). R.W.J.C. Bake, *Nederland en Duitschland* ('s Gravenhage, 1867). n.n., *Nederland en de groote mogendheden* (Rotterdam, 1867). Zie ook: H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 41-52. Een uitgebreide behandeling van de reacties in antirevolutionaire kringen is te vinden in: R. Kuiper, *Zelfbeeld en Wereldbeeld* (Kampen, 1992), p. 88-96. Multatuli greep de brochure van Bosscha aan voor een Multatuliaanse tirade tegen de heersende klasse in Nederland. Alhoewel zeer kritisch ten opzichte van Pruisen vroeg de schrijver zich zelfs af of de Pruisische heerschappij in Nederland niet in sommige opzichten een verbetering zou zijn in vergelijking met de huidige toestand: 'Och, de resultaten van 't Pruisische régime zouden al zeer ellendig moeten wezen, als zij de vergelijking niet konden doorstaan met den "Kattenburger doop", die nu in Amsterdam het voedsel uitmaakt van het gezin des werkmans. Multatuli, *Pruisen en Nederland*. In:*Verzamelde Werken, deel tien* (Amsterdam, s.a.), p. 57.

2 J. Bosscha, p. 27f. *Nederland en de groote mogendheden*, p. 24.

3 J. Bosscha, p. 27. Zie voor de reactie op de argumentie van Bosscha: Multatuli, p. 28. *Nederland en de groote mogendheden*, p. 24. R. Bake, p. 33 en 35. Bake is op dat punt overigens niet consistent. Eerder schrijft hij dat hij vreest dat de vrijheid in Duitsland wel eens de grote verliezer zou kunnen worden van de eenwording. (p. 6 en 26) Op pagina 27 haalt hij de Duitse historicus Heeren aan die gezegd had: 'De Duitse éénheid zoude zijn, het graf der Duitsche beschaving en der Europesche vrijheid.'

Bosscha vond het verontrustend, dat Europa in vredestijd twee miljoen soldaten onder de wapenen hield, die jaarlijks duizend miljoen gulden kostten. Nieuwe nationalistische beginselen verdrongen de oude verbintenissen en traktaten waarop de vrede in Europa sinds 1815 berustte, maar 'waar is de Areopagus die naar recht en geweten de toepassing van dat beginsel zal regelen?' Bake wilde terugkeren naar het oude ideaal van het Europese evenwicht, aangezien de huidige beginselen slechts een dun vernis bleken voor het recht van de sterkste. Groen van Prinsterer brak de staf over het feit, dat Pruisen onder leiding van Bismarck de conservatieve principes terzijde had geschoven.[1]

De machteloosheid, die uit deze passages spreekt kenmerkte deze brochures wellicht nog het meest. De remedies die de auteurs voorstelden waren defensief. Bosscha en Groen van Prinsterer pleitten voor een sterker Nederlands leger. Bake zag in een open economie de beste garantie, dat Nederland niet de begeerte van zijn machtige buur zou opwekken. In de brochure *Nederland en de groote mogendheden* werd een aantal aanbevelingen gedaan. De anonieme auteur was van mening, dat een open economie gunstig zou zijn voor de relatie met alle buurlanden. Verder wenste hij steun van Nederland voor België, omdat de onafhankelijkheid van dit land onverbrekelijk was verbonden met het lot van Nederland. De auteur was verder van mening dat het constitutionele regeringssysteem overal in het defensief was. Voor Nederland was dit systeem onmisbaar, aangezien het onlosmakelijk verbonden was met het volkskarakter.[2]

Op 13 juli 1870 berichtte Van Bylandt, de Nederlandse gezant in Berlijn, dat oorlog tussen Pruisen en Frankrijk onvermijdelijk was. Nederland mobiliseerde de volgende dag. Op 16 juli, drie dagen voor het uitbreken van de oorlog, werd Van Bylandt te kennen gegeven, dat Pruisen de intentie had de Nederlandse neutraliteit te respecteren.

De Nederlandse pers vreesde aanvankelijk dat Nederland, eventueel door verwikkelingen rondom Luxemburg, betrokken zou kunnen raken bij het conflict.[3] In de pers werd, meer dan in 1866, de Duitse eenwording als onvermijdelijk en legitiem aanvaard. Groen van Prinsterer hield vast aan zijn anti-Pruisische standpunten, maar onder de antirevolutionairen, onder wie de jonge Abraham Kuyper, bestond aanvankelijk begrip voor het Pruisische optreden. De liberaal S. van Houten schreef in augustus 1870, dat het Europese evenwicht niet hoefde te lijden onder het feit, dat Duitsland in plaats van Frankrijk de leidende macht zou worden in Europa.[4] De aspiraties van Napoleon III waren in Nederland altijd gewantrouwd. De katholieke *Tijd* en het liberale *Vaderland* waren fel anti-Napoleon. Na de val van Napoleon III begon de sympathie echter steeds meer over te hellen naar Frankrijk en nam de beduchtheid voor het zegevierende Pruisen toe. In januari 1871 hield H.P.G. Quack in *De Gids* een fel pleidooi voor het Franse volk, dat zich bleef verzetten tegen de Duitse legers.

> Waarlijk wij ontveinzen ons niet alle gebreken, die den Franschen geest, deze zoo beminnelijke uiting der menschheid, aankleven, en wij zijn een der eersten geweest, die in deze oorlog de straf hebben gezien voor wat Frankrijk had misdreven. (...) En weet Frankrijk in dezen kamp het idee der Fransche revolutie van 1789 te redden, het idee der vrijheid, dan heeft

1 J. Bosscha, p. 34. R. Bake, p. 30f. H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 43 en 45.
2 J. Bosscha, p. 35. H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 48. R. Bake, p. 34. *Nederland en de groote mogendeden*, p. 27 en 32.
3 A. Doedens, p. 73-77. C.A. *Tamse*, *Nederland en België*, p. 81-87. R. Kuiper, p. 97-102. Doedens baseerde zich op artikelen in de pers (*Tijd*, *Maasbode*, etc.), Tamse op enkele bekende publicisten en Kuiper geeft de reacties van de antirevolutionairen weer. De werken van deze drie auteurs vullen elkaar aan en de conclusies komen in grote lijnen overeen. Zie verder: Von der Dunk, *Reichsgründung*, p. 105-107.
4 S. van Houten, *Staats- en strafrechtelijke opstellen* ('s Gravenhage, 1897), p. 103.

> het gevochten niet voor zichzelf alleen, maar voor alle vrije staten van Europa, niet het minst ook voor ons land. Wij allen zullen dan nog wel eens dankbaar gedenken de "frase" waarvoor Parijs thans het leven laat.[1]

De conservatieve Utrechtse hoogleraar G.W. Vreede schreef in het *Utrechtsch Dagblad* dat Pruisen een annexionistische staat was, die het machtsevenwicht en de vrede in Europa bedreigde.[2] Na de annexatie van Elzas-Lotharingen reageerde Quack in februari 1871 in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* nog feller. Zijn kritiek richtte zich onder meer op Treitschke, die hij een publicist noemde, die zijn rug willig boog voor succes. Quack meende, dat Bismarck zijn volk verachtte en hij betreurde het, dat het Duitse volk deze verachting beantwoordde met grenzeloze bewondering en het kritiekloos overnemen van diens politieke mores. Slechts een enkeling bleef op de hand van Pruisen. Zo was de hoogleraar C.W. Opzoomer -de historicus E.H. Kossmann karakteriseert hem als een man voor wie polemiek de essentie was van het bestaan- pro-Duits. Opzoomer verdedigde de inlijving van Elzas-Lotharingen door Duitsland en was een van de weinige Nederlanders, die bewondering koesterde voor Bismarck.[3]

---

1 H.P.G. Quack, *Herinneringen* (Amsterdam, 1907), dl. 1, p. 202-213.
2 H.W. von der Dunk, *Reichsgründung*, p. 105.
3 E.H. Kossmann, p. 261-263. H. te Velde, Gemeenschapszin en plichtsbesef ('s Gravenhage, 1992), p.35f. In Zwitserland sloeg, nadat Napoleon III was verslagen, de publieke stemming om ten gunste van Frankrijk. Met name na de annexatie van Elzas-Lotharingen en het harde optreden van Bismarck tegen Luxemburg in december 1870 werd de stemming anti-Duits. In de loop van de jaren zeventig werd de stemming weer geleidelijk vriendelijker voor Duitsland. E. Bonjour, Bd. 2, p. 19.

Wenn ich arbeitsfähig wäre, könnte ich das Bild vervollständigen und feiner ausarbeiten, welches mir vorschwebt: nicht das irgend eines Ländererwerb, sondern das einer Gesamtsituation, in welcher alle Mächte ausser Frankreich uns bedürfen, und von Koalitionen gegen uns durch ihre Beziehungen zueinander nach Möglichkeit abgehalten werden.
(Otto von Bismarck, *Kissinger Diktat*, juni 1877.)

3 De Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland, 1871-1890.

3.1 HET *AUSWÄRTIGE AMT* VAN BISMARCK: ENKELE INSTITUTIONELE ASPECTEN VAN DE DUITS-NEDERLANDSE RELATIE.

In dit hoofdstuk komt de Duitse buitenlandse politiek ten aanzien van Nederland in de periode 1871-1890 aan de orde. Alvorens dit te behandelen, zal enige aandacht worden besteed aan de wijze waarop de diplomatieke organisatie tussen het nieuwe keizerrijk en Nederland functioneerde en aan de personen die de belangrijkste diplomatieke posten bezetten.

Het Duitse keizerrijk kende geen ministers en ministeries. De rijkskanselier was de enige politiek verantwoordelijke figuur in het keizerrijk en de rijkskanselarij het enige rijksministerie. Dit bleek al snel onvoldoende en er werd een aantal *Reichsämter* gecreëerd. Dit waren soms afsplitsingen van de rijkskanselarij en in andere gevallen kregen Pruisische ministeries dubbelfuncties, zoals het Pruisische ministerie van Buitenlandse Zaken, dat ook *Reichsamt* werd. Al na korte tijd was het *AA* voornamelijk *Reichsamt* en maakten de Pruisische taken nog slechts een bescheiden deel uit van de werkzaamheden.

Aan het hoofd van de *Reichsämter* stonden staatssecretarissen. De staatssecretarissen waren de rechtstreekse ondergeschikten van de rijkskanselier en hij kon ze benoemen en ontslaan. Onder Bismarck waren dit politiek ondergeschikte figuren. Na het vertrek van de overheersende eerste rijkskanselier groeiden de ambities en de macht van staatssecretarissen als Marschall von Bieberstein, Bernhard von Bülow en Tirpitz.

Voor Bismarck waren het *AA* en de rijkskanselarij de politieke zenuwcentra van het keizerrijk. Rijkskanselarij en *AA* waren ondergebracht in drie naast elkaar gelegen gebouwen in de *Wilhelmstrasse* in Berlijn, die door middel van doorgangen met elkaar waren verbonden.[1] Bismarck plaatste de meest talentvolle en loyale ambtenaren op het *AA*. Zijn zoon Herbert von Bismarck en zijn schoonzoon Kuno von Rantzau maakten carrière in de diplomatieke dienst.

Het *AA* reflecteerde tot en met de Eerste Wereldoorlog de visie van de eerste rijkskanselier voor wat betreft de wijze waarop buitenlandse politiek moest worden uitgevoerd. Bismarck had geen hoge dunk van specialistische kennis, voor de eerste rijkskanselier waren doortastend optreden (*Schneid*), een adellijke titel en een scherp politiek instinct de belangrijkste kwaliteiten van een diplomaat. Voor Bismarck was de *Wilhelmstrasse* de plaats waar de politieke beslissingen werden genomen. Na 1890 werd die traditie voortgezet. Met uitzondering

1 Over het *AA* bestaat goede literatuur: L. Cecil, *The German diplomatic service, 1871-1914* (Princeton (N.J.), 1976). Kl. Schwabe (Hrsg.), *Das diplomatische Korps. 1871-1945* (Boppard a.Rh., 1985). Voor de structurele problemen van dit bureaucratische apparaat zie: P.G. Lauren, *Diplomats and bureaucrats* (Stanford (Cal.), 1976).

van enkele kleinere hervormingen, zoals de afscheiding van het *Kolonialamt* in 1907, werd de organisatie van het *AA* niet veranderd.

In 1913 werkten er op het *AA* totaal ongeveer 250 personen, inclusief ondersteunende taken, zoals de post, het decodeerbureau en het archief. De staf van het *AA* werd gevormd door ongeveer 60 personen. Zij bestudeerden de rapporten uit het buitenland, behandelden de correspondentie en bereiden de beslissingen voor. Het *AA* was onderverdeeld in de Juridische Afdeling, de Handelspolitieke Afdeling en de Politieke Afdeling. De Politieke Afdeling was het belangrijkst en baseerde haar macht onder meer op het streng bewaakte privilege de voordrachten voor alle benoemingen in de organisatie te kunnen doen.[1] De Politieke Afdeling bepaalde zelf welke kwesties onder haar competentie vielen en de Politieke Afdeling had onbeperkt toegang tot de dossiers van de andere afdelingen, terwijl dat omgekeerd niet het geval was.

In de regel gingen de berichten van de diplomaten naar de Politieke Afdeling, terwijl de berichten van de consuls naar de Handelspolitieke Afdeling gingen. Hiervan werd afgeweken als de gezant besliste dat een consulair rapport door de Politieke Afdeling gelezen moest worden of de Politieke Afdeling en bepaalde kwestie zelf wenste te behandelen.

Alle berichten uit het buitenland werden gelezen door een *vortragender Rat*. De Politieke Afdeling had in 1913 zeven *vortragende Räte*. Met uitzondering van een enkeling, die zich had verdiept in het Midden- of het Verre Oosten liepen er op de Politieke Afdeling geen specialisten rond. De meeste *vortragende Räte* van de Politieke Afdeling behandelden een aantal landen, waarbij zij onderling zoveel mogelijk berichten uitwisselden om op die manier een collectief te smeden, dat overzicht had over de gehele buitenlandse politiek van het keizerrijk. Rond 1900 was Reinhold Klehmet verantwoordelijk voor Duitsland, het Vaticaan, China, Japan, Korea, Siam en religieuze zaken. Zijn collega Otto von Below-Schlattau behandelde Oostenrijk-Hongarije, Rusland, de Pamir, Nederland en België en personeelszaken. A. von Kries-Bailiwick had om onduidelijke redenen Luxemburg in zijn pakket, naast Scandinavië, Portugal, Midden- en Zuid-Amerika, Afrika en de Duitse koloniën. Tot het werkterrein van Kries-Bailiwick behoorde ook het in de gaten houden van het internationale anarchisme.[2]

In deze vorm functioneerde de organisatie naar behoren tot het ontslag van Bismarck. Na 1890 was er een groeiende bemoeienis van de keizer en het hof met de buitenlandse politiek. Bovendien gingen andere ministeries zich in toenemende mate bemoeien met kwesties die gevolgen hadden voor de buitenlandse politiek. Dat was gedeeltelijk het gevolg van de toenemende vervlechting van de binnenlandse en de buitenlandse politiek, maar ook het gevolg van het optreden van ambitieuze regeerders als Tirpitz en Von Miquel. Het resultaat was dat het *AA* steeds minder het politieke zenuwcentrum van de regering werd en het *AA* steeds minder speelruimte kreeg voor politieke beslissingen, waarbij factoren van buitenlandse politieke aard doorslaggevend waren.

Voor de *vortragende Räte* van de Politieke Afdeling was Nederland slechts een bescheiden onderdeel van hun werkzaamheden. Men mag aannemen, dat Otto von Below-Schlattau meer tijd besteedde aan Oostenrijk en Rusland dan aan Nederland. Veel *vortragende Räte* zaten bovendien maar enkele jaren in Berlijn voordat ze weer naar een post in het buitenland gingen.[3] De kennis van deze

---

1 Bij de meeste benoemingen koos keizer Wilhelm I uit enkele door het *AA* voorgedragen personen. Wilhelm II had soms ook eigen kandidaten, wat in enkele gevallen tot een confrontatie leidde tussen keizer en het *AA*.
2 L. Cecil, *Diplomatic service*, p. 12.
3 A.R. Carlson, *German foreign policy 1890-1914, and colonial policy to 1914: a handbook and annotated bibliography* (Metuchen (N.J.), 1970), p. 80-84.

vortragende Räte was vaak ontleend aan de dossiers en oppervlakkig van aard. Vanwege de specifieke functie die Bismarck aan het *AA* had toebedeeld, was dat tot 1890 geen bezwaar geweest. Na 1890 werd dit in toenemende mate een anachronistische situatie.

In de *Wilhelmstrasse* toonde men geen bijzondere belangstelling voor de bezetting van de post in Nederland. Dat was reeds onder Bismarck traditie. Bismarck had zijn jeugdvriend Von Canitz in Den Haag geplaatst, maar deze was dusdanig incapabel, dat Bismarck zich in 1881 gedwongen zag Von Canitz uit Den Haag weg te halen.[1] Nadat hij de post in Nederland enige tijd onbezet had gelaten, werd Herbert von Bismarck in Den Haag geplaatst. Dat gebeurde niet, omdat Nederland plots werd opgewaardeerd, maar omdat Herbert vanuit Den Haag makkelijk voor langere tijd weg kon om in Berlijn zijn vader te helpen bij diens werk.[2]

Na Bismarcks ontslag werd de diplomatieke dienst gezuiverd van Bismarck-getrouwen.[3] Kuno Graf von Rantzau, Bismarck's schoonzoon, was op dat moment Pruisisch gezant in München. Die post vonden de nieuwe keizer en diens vertrouweling Philipp Eulenburg te gevoelig en er werd gezocht naar een gelijkwaardige post, die politiek minder gevoelig was. Uiteindelijk werd Rantzau naar Den Haag overgeplaatst. Eulenburg nam de positie van Rantzau in München over.

Rantzau gold weliswaar als een competente diplomaat, maar stond tevens bekend als een uiterst onbehouwen persoon. Eulenburg vreesde zelfs, dat hij door onbeschaafd gedrag schade zou kunnen berokkenen aan de Duits-Nederlandse betrekkingen. Eulenburg schreef in april 1891 dat men in ieder geval moest voorkomen dat hij het interieur van het '*göttlich schönen Gesandtschaftshaus*' zou verkopen om daar gas- en elektriciteitsrekeningen van te betalen.

> *In Den Haag würde solches Vorgehen den schlechtesten Eindruck machen, da das Gesandtschaftspalais nationalen Kunstwert hat.*[4]

Dat was hoogstwaarschijnlijk een staaltje kwaadaardige achterklap, maar Rantzau's regelmatige afwezigheid -hij reisde in verband met de slechte gezondheidstoestand van zijn schoonvader regelmatig naar diens landgoed Friedrichsruh bij Hamburg- werd niet bijzonder gewaardeerd door de Nederlanders. Toen hij in november 1895 Den Haag en de diplomatieke dienst verliet, was er zowel bij Nederlanders als Duitsers sprake van opluchting.[5]

---

1 *BGW*, Bd. 6c, p. 232. Bismarck an Kronprins Friedrich-Wilhelm, 17. Oktober 1881. Typerend voor de houding ten opzichte van Nederland was een uitlating van Bismarck tegen een van zijn vertrouwelingen, Lucius von Ballhausen: '*Der Kronprinz wolle seinen Hofmarschall Eulenburg los sein und ihn zum Gesandten in Holland oder Portugal gemacht haben.*' W. Andreas, Bd. 2, p. 346, zie ook 360.

2 W.P. Fuchs (Hrsg.), *Grossherzog Friedrich I von Baden und die Reichspolitik* (Stuttgart, 1968-80), Bd. 1, p. 247f.

3 Voor een opsomming van de belangrijkste personele veranderingen in de diplomatieke dienst naar aanleiding van de machtswisseling in Berlijn zie: J.A. Nichols, p. 320f.

4 J.C.G. Röhl, (Hrsg.) *Philipp Eulenburgs politische Korrespondenz* (Boppard a.Rh., 1976-1983, Bd. 1, p. 603, 612, 614 en 676. J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, (Berkeley and Los Angeles, 1967), p. 74f. J.A. Nichols, p. 50. Het gaat hier om Huis Schuylenburch aan de Lange Vijverberg in Den Haag, ook nu nog de woning van de ambassadeur van Duitsland. Het achttiende eeuwse huis was in 1888 door de Duitse staat gekocht.

5 *Deutsche Wochenzeitung in den Niederlanden* (*DWN*), 24-3-1895. K.A. von Müller, *Fürst Chlodwig zu Hohenlohe Schillingsfürst, Denkwürdigkeiten der Reichskanzlerzeit* (Stuttgart, 1931), p. 74. Volgens Van Tets van Goudriaan, vanaf 1893 gezant in Berlijn, was de Duitse regering uit consideratie voor Bismarck verplicht de verzoeken van Rantzau 'hoe vaak herhaald en van welken duur ook' in te willigen. Van Tets achtte het niet raadzaam irritatie te laten blijken over deze toestand. *ARA*, Collectie Van Tets van Goudriaan, 8, Van Tets van Goudriaan aan de minister van Buitenlandse Zaken, 5 november 1895.

Rantzau's opvolger werd Franz Freiherr Egon von den Brincken, die uit Kopenhagen naar Den Haag werd overgeplaatst.[1] Voor Brincken was Den Haag de laatste post voor zijn pensionering in 1899. Hij gold als een consciëntieus en capabel, maar weinig daadkrachtig diplomaat. Juist zijn geringe daadkracht had er toe geleid, dat Friedrich von Holstein, een van de belangrijkste *vortragende Räte* op het *AA*, en Bernhard von Bülow enkele malen hadden overwogen Brincken voor de post van staatssecretaris van het *AA* voor te dragen. Holstein en Bülow zagen in Brincken een ideale interim-kandidaat, die het hen niet moeilijk zou maken om van achter de schermen de politiek te bepalen. Bülow betitelde Brincken schamper als '*kleines Diplomatenlicht*'. Het weinig daadkrachtige optreden van Brincken verleidde de Duitse consuls in Amsterdam en Rotterdam ertoe zich steeds sterker te bemoeien met de politieke berichtgeving. Dat culmineerde uiteindelijk in een forse aanvaring tussen de gezant en de consul-generaal in Amsterdam.[2]

Brincken werd in december 1899 opgevolgd door Graf Friedrich von Pourtalès.[3] Deze stond bekend als een bekwaam klassiek Pruisisch diplomaat: elitair, arrogant, conservatief en autoritair. Pourtalès had tot zijn overplaatsing naar Den Haag als *vortragender Rat* op het *AA* gewerkt. Hij gold ook als een protégé van Holstein en was door deze belast met de belangrijke opgave alle benoemingen binnen het *AA* te regelen. Op het *AA* werkte Pourtalès nauw samen met Holstein en diens vertrouweling de *vortragender Rat* Alfred von Kiderlen-Wächter Toen Bülow in 1897 staatssecretaris werd, zag hij in dit trio een gevaar voor zijn eigen machtspositie en hij plaatste Pourtalès als gezant in Nederland. Kiderlen-Wächter werd korte tijd later naar Boekarest overgeplaatst. Pourtalès zou na relatief korte tijd weer vanuit Den Haag overgeplaatst worden naar München. De *Kölnische Zeitung* schreef in december 1902 een zeer lovend artikel over de vertrekkende gezant. Pourtalès had een zeer goede indruk achtergelaten in het wat Duitse diplomaten betreft bepaald niet verwende Den Haag. Na enkele jaren als Pruisisch gezant in München gediend te hebben, werd de graaf uiteindelijk Duits ambassadeur in Petersburg.

Carl von Schloezer volgde Pourtalès op.[4] Von Schloezer was reeds in de periode december 1895-zomer 1897 eerste secretaris geweest op het gezantschap in Den Haag. Von Schloezer was een bescheiden teruggetrokken levend man die tobde met zijn gezondheid en die gedwongen was twee tot drie maanden per jaar door te brengen in kuuroorden. In december 1907 werd hij uit Den Haag naar München overgeplaatst en in 1911 ging hij vroegtijdig met pensioen in verband met zijn slechte gezondheid.

Felix von Müller volgde Von Schloezer op.[5] Hij combineerde het gezantschap in Nederland met de post van secretaris van rijkskanselier Bülow. In die hoedanigheid raakte hij verwikkeld in het *Daily Telegraph*-schandaal in 1908. Na het ontslag van Bülow in 1909 bleef Von Müller tot maart 1915 in Den Haag. De Nederlandse staatsman De Beaufort typeerde Von Müller als een on-Pruisische beminnelijke muziekliefhebber en als een onbetekenend diplomaat. Dat laatste doet Von Müller overigens niet geheel recht. Uit zijn

---

1 *AA-Bonn*, Personalakte Franz Frhr. Egon von den Brincken. N. Rich, M.H. Fisher (Hrsg.), *Die geheime Papiere Friedrich von Holsteins (Göttingen, 1965-1963)*, Bd. 4, p. 85-7. *EK*, Bd. 2, p. 930, 1297 en 1417. J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 196f.

2 C. Smit (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland: buitenlandse bronnen, 1899-1914 (Rijksgeschiedkundige publikatiën 128), (Den Haag, 1968)*, p. 16-19.

3 *AA-Bonn*, Personalakte Fr. Graf von Pourtalès. *GPH*, Bd. 4, p. 462. *EK*, Bd. 3, p. 1857f en 1863. L. Cecil, *Diplomatic service*, p. 287.

4 *AA-Bonn*, Personalakte Karl von Schloezer. R. von Kühlmann, *Erinnerungen* (Heidelberg, 1948), p. 278. *GPH*, Bd. 4, p. 242f.

5 *DWN*, 6-12-1908. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten* (Stuttgart, 1930), Bd. 2, p. 339 en 360f. R. von Kühlmann, p. 280f. J.P. de Valk, M. van Faassen, *Dagboeken en aantekeningen van Willem Hendrik de Beaufort 1874-1918* ('s Gravenhage, 1993), dl. 2, p. 713. B. Sösemann (Hrsg.), *Theodor Wolff Tagebücher* (Boppard a.Rh., 1984), Bd. 1, p. 61n en 502.

rapporten komt hij over als een intelligent observator van de Nederlandse samenleving. Von Müller werd in 1915 gepensioneerd en trok zich terug in München, waar hij vertoefde in de artistieke en burgerlijk-pacifistische kringen rond graaf Leyden en Annette Kolb. In mei 1918 zou Von Müller een einde maken aan zijn leven.

Het barokke Huis Schuylenburch aan de hofvijver, waar het Duitse gezantschap was gevestigd, werd bemand door een staf van vijf tot zeven personen: een gezant, twee à drie secretarissen, twee klerken en vanaf 1907 een militaire attaché, die verantwoordelijk was voor de rapportage over Nederland en België.[1]

In de hiërarchie van de Duitse diplomatieke dienst nam Nederland een bescheiden positie in. Het hoogst bereikbare was de positie van ambassadeur. In 1871 waren er zeven ambassades: Londen, Parijs, Petersburg, Wenen, Rome, Constantinopel en Madrid. Tot 1913 kwamen daar Washington en Tokio bij. De vier eerstgenoemde golden als de meest prestigieuze posten, terwijl Washington na 1898 snel aan politiek gewicht won en in ieder geval Madrid achter zich liet.[2]

Op eerbiedige afstand, ook qua salaris, volgden de gezantschappen. Alhoewel Peking niet onbelangrijk was, golden de gezantschappen in Europa als de meest begeerde posten. Daar vielen ook de Pruisische gezantschappen binnen Duitsland onder. De diplomaten wisselden, zoals we hierboven enkele malen zagen moeiteloos tussen München, Lissabon, Stuttgart en Stockholm. Den Haag gold als iets minder belangrijk dan Brussel of Kopenhagen en lag in dezelfde categorie als München, het Vaticaan, Boekarest en Stockholm. Den Haag werd belangrijker gevonden dan Bern, Stuttgart, Lissabon of Oslo.[3]

De nonchalance waarmee de Duitse diplomatieke dienst tot 1914 een vertegenwoordiger voor Den Haag koos, staat bijvoorbeeld in schril contrast met de zorg waarmee Duitsland altijd de post in Brussel bezette. Pas na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, toen Nederland een van de weinige landen was waar Duitsland nog diplomatieke vertegenwoordigers had, kreeg de *Wilhelmstrasse* meer belangstelling voor het gezantschap in Den Haag. Diplomatieke zwaargewichten als Richard von Kühlmann en Friedrich Rosen werden tijdens de oorlog als gezant naar Nederland gezonden.[4]

De geringe aandacht voor de post in Den Haag had diverse oorzaken. De consequente neutraliteitspolitiek van Nederland maakte het kleine buurland tot een politiek voorspelbare en weinig interessante factor. De economische contacten tussen Duitsland en Nederland waren weliswaar buitengewwon intensief, maar leidden slechts enkele malen tot politieke geschillen. Het grootste deel van het diplomatieke werk bestond uit routinearbeid, die traditiegetrouw werd afgehandeld door de consulaire dienst en de Handelspolitieke Afdeling.

Uit verschillende bronnen blijkt, dat de werklast van een Duits gezant in Den Haag niet buitensporig groot was. Langdurige en regelmatige afwezigheid was mogelijk en het was mogelijk deze post te combineren met een tweede functie. Herbert von Bismarck en Felix von Müller combineerden de functie van gezant in Den Haag met werkzaamheden in Berlijn. Dat was overigens niet uitzonderlijk. Ook Kopenhagen en de Pruisische gezantschappen in Duitsland golden als posten die goed gecombineerd konden worden met werkzaamheden in Berlijn.

---

1 *Handbuch über den königlichen preussischen Hof und Staat, 1905, 1914* (Berlin, 1904 en 1913). *Handbuch für das Deutsche Reich, 1899* (Berlin, 1899).
2 L. Cecil, *Diplomatic service*, p. 14f.
3 De Duitse deelstaten onderhielden niet alleen onderling diplomatieke contacten, maar staten als Beieren en Württemberg hadden zelfs eigen vertegenwoordigers in het buitenland. Beieren bijvoorbeeld in het Vaticaan en Wenen en Württemberg in Petersburg. Dit kwam het buitenlands beleid van Duitsland niet altijd ten goede. J.C.G. Röhl, *Germany without Bismarck*, p. 21.
4 H. Lademacher, *Die belgische Neutralität als Problem der europäischen Geschichte* (Bonn, 1971), p. 394.

Kühlmann, tijdens de Eerste Wereldoorlog korte tijd gezant in Den Haag, was vanaf eind 1906 tot 1908 eerste secretaris in Den Haag. In 1908 werd hij overgeplaatst naar Londen, maar tot 1910 functioneerde hij enkele malen als zaakgelastigde in Den Haag. Kühlmann beschreef zijn verblijf in Nederland als een korte idylle in een verder hectische wereld.

> *Die Gesandtschaften in den kleineren, unmittelbar an Deutschland angrenzenden Staaten führten vor dem Ersten Weltkriege ein friedliches Stilleben. Das Dasein in der Holländischen Residenzstadt drehte sich hauptsächlich um den Hof und den höfischen holländischen Adel. Das ganze erinnerte ein wenig an die Existenz an den kleineren deutschen Höfen. Mit dem beiden geschäftlich bei weitem wichtigsten Städten Hollands, Amsterdam und Rotterdam, war zur damaligen Zeit die Verbindung nicht allzu eng.*[1]

Kühlmann vond volop tijd voor het bestuderen van de Hollandse geschiedenis en schilderkunst. Hij kocht een Mercedes, waarmee hij toeristische uitstapjes door Nederland maakte. Tot de absolute hoogtepunten van zijn verblijf in Nederland behoorde een boottocht met het jacht van de Rotterdamse havenbaron A.G. Kröller langs de stadjes en dorpen rond de Zuiderzee. Kühlmann was niet de enige Duitse diplomaat in Nederland die tijd nam voor de meer genoeglijke kanten van het leven. Van de hand van Von Schloezer is korte kunsthistorische studie over het Huis Schuylenburch verschenen en in de archieven van het *AA* is een achttien bladzijden lang verslag uit december 1905 bewaard gebleven, waarin hij een beschrijving geeft van een reis door Nederland.[2] Achttien bladzijden lang Katwijker vissers, bloemenvelden, molens en klompen. Het is een raadsel waarom Von Schloezer dit reisverslag naar het *AA* stuurde, maar duidelijk is dat de schrijver een warme sympathie koesterde voor zijn gastland. En over Felix von Müller schreef Kühlmann:

> *sein Hauptinteresse konzentrierte sich auf musikalische Dinge. (...) Da in Holland eine kultivierte musikalische Gemeinde verbreitet ist, fanden die Neigungen des Gesandten ein vielfaches Echo.*[3]

Strikt gescheiden van het diplomatieke corps was de consulaire dienst. Deze bemoeide zich vooral met economische vraagstukken. In 1899 had het Duitse keizerrijk een *Generalkonsulat* in Amsterdam, waar vier personen werkzaam waren, en een consulaat in Rotterdam dat twee personen in dienst had. Bovendien had Duitsland in Nederland vijftien honorair-consuls, die verspreid waren over het hele land. De politieke betekenis van de honorair-consul was zo goed als nihil, maar de berichtgeving van de beide beroepsconsuls was omvangrijk. Zij stuurden hun berichten eerst naar de ambassade, met als vast onderdeel lijvige jaarrapporten over de economische situatie in Nederland.[4] De gezant kon dan eventueel nog commentaar leveren, voordat hij deze berichten doorzond naar Berlijn.

---

1 R. von Kühlmann, p. 277-286.
2 C. von Schloezer, *Das Schuylenburch'sche Haus* (Berlin, 1906). *AA-Bonn*, Niederlande 59, Bd. 4. Schloezer an das AA. 10. Dezember 1905.
3 R. von Kühlmann, p. 281. Uit de brieven van M. von Bunsen, de vrouw van de eerste secretaris op het Pruisische gezantschap in Den Haag rond 1870, valt op te maken dat de werklast van de Duitse diplomaten in Den Haag nooit buitensporig zwaar was geweest. In 1869 schreef zij in een van haar brieven uit Den Haag:' *Es ist die höchste Zeit Pläne zu machen, dass wir hier fortkommen, wir werden entsetzlich faul. Wir haben wenig zu tun und das schon erscheint uns als eine Last*'. M. von Bunsen, *An drei Gesandtschaften* (Berlin, 1910).
4 *BA-Potsdam* 09.01. bijvoorbeeld: 53400-53404.

Rond de eeuwwisseling had Duitsland in Batavia een *Generalkonsulat*. Verder waren er een achttal honorair-consuls verspreid over de Indische archipel. In de Westindische koloniën waren slechts enkele honorair-consuls. De Duitse consuls in de Nederlandse koloniën vielen formeel onder de Duitse gezant in Den Haag en aanvankelijk stuurde de consul-generaal in Batavia zijn berichten naar Den Haag en van daaruit werden deze berichten naar Berlijn gestuurd. Dat was erg onpraktisch en vanaf 1904 zond de consul-generaal in Batavia zijn berichten rechtstreeks naar Berlijn en werden afschriften naar Nederland en naar de commandanten van het Duitse marine-eskader in Oost-Azië gezonden. Een enkele maal was vanaf 1904 op rapporten naar Berlijn ook de tekst '*Abschrift dieses Berichts erhält die K.G. im Haag nicht*' te vinden.[1] Josef Lettenbauer, die korte tijd vice-consul in Amsterdam was geweest en vanaf 1911 consul-generaal in Batavia was, schreef in zijn autobiografie, dat een aantal consuls-generaal posten bekleedde, die meer verantwoordelijkheden met zich meebrachten dan menig gezantschap.[2] Batavia behoorde ongetwijfeld tot die categorie.

Terwijl aan Nederland in de *Wilhelmstrasse* slechts weinig importantie werd gehecht, was het Duitse keizerrijk voor Nederland van cruciale betekenis.[3] Londen en Berlijn waren voor de Nederlandse diplomatieke dienst de belangrijkste standplaatsen. De Nederlandse gezant in Berlijn, die tegelijk was geaccrediteerd in alle Duitse deelstaten, werd met zorg gekozen en bleef meestal lang op zijn post. W.F. Rochussen vertegenwoordigde Nederland van 1870 tot 1881, F.P. van der Hoeven tussen 1881 en 1893, D.A.W. van Tets van Goudriaan tussen 1893 en 1905 en W.A.F. Gevers zou Nederland van 1905 tot 1927 in Berlijn vertegenwoordigen.

Na de grote veranderingen van 1866 en 1871 had Rochussen de taak de betrekkingen op een nieuwe leest te schoeien. Hij pleitte in de jaren zeventig voor een betere verstandhouding tussen beide landen en in het bijzonder voor een vermindering van het wantrouwen in Nederland ten aanzien van Duitsland, maar toen hij eind jaren zeventig geconfronteerd werd met de ommezwaai naar protectionisme in Duitsland werd Rochussen pessimistischer over de relatie tussen beide landen. Het nationalisme, de Duitse politieke en economische ambities en de ongelijke machtsverhoudingen stonden een goede verstandhouding tussen Nederland en Duitsland in de weg en konden, aldus Rochussen, op termijn zelfs een gevaar gaan vormen voor de onafhankelijkheid van Nederland.[4]

Van der Hoeven kreeg de post in Berlijn op het moment dat economische frictie de relatie nadelig beïnvloedde. De Nederlandse gezant streefde ontspanning na. Dat was echter alleen mogelijk door de depolitisering van de bestaande problemen. Dit maakte zijn rapporten -en wellicht was dit een bewuste keus- in vergelijking met de berichtgeving van zijn voorganger oppervlakkiger.

De berichten van Van Tets van Goudriaan waren weer veel analytischer van aard. Hij had bovendien het voordeel, dat hij het vertrouwen genoot van de Duitse politieke top. Van Tets moet het vermogen hebben gehad het vertrouwen van zijn gesprekspartner te winnen. Bülow beschouwde deze Nederlandse gezant als een tactvol diplomaat, die Duitsland welgezind was. Ontzet constateerde de zelf uiterst discrete barones Von Spitzemberg, dat de Pruisische minister Von Miquel tijdens een diner Van Tets alle tekortkomingen van het Nederlandse bestuur uitlegde. En toen Tirpitz en de Pruisische minister van Oorlog Heinrich von Gossler Van Tets in april 1899 uitlegden welke fouten de Republiek bij haar maritieme politiek in de zeventiende eeuw had gemaakt en welke gevolgen

1 Voorbeelden van deze ontwikkeling in: *AA-Bonn*, Niederl. Besitz in Asien. Bd. 6-9.
2 J.A. Lettenbauer, *Morgen, Mittag und Abend* (Stuttgart und Berlin, 1927), p. 34 en 64-5.
3 Voor de organisatie van de Nederlandse diplomatieke dienst zie: C.B. Wels, p. 118-129.
4 Rochussen werd na zijn vertrek uit Berlijn korte tijd (sept. 1881-april 1883) minister van Buitenlandse Zaken.

dat zou hebben voor de toekomst, vatte de gezant dat, in een bericht naar Den Haag, als volgt tamelijk laconiek samen door te spreken over:

> (...) de hier te lande verdedigde thesis dat Nederland op den duur oekonomisch te zwak zal blijken tegenover het koloniaal bezit van Nederland.[1]

Van Tets van Goudriaan zou in de periode 1902-1905 in aanvaring komen met Abraham Kuyper, hetgeen de kwaliteit van berichtgeving naar het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag niet ten goede kwam. Na de val van Kuyper werd Van Tets in de jaren 1905-1908 minister van Buitenlandse Zaken.[2]

In 1905 nam baron Gevers de post in Berlijn over. Gevers gold als hardwerkend en een wendbaar diplomaat, die goede contacten had in Duitsland. Zijn moeder woonde in Bonn; hij was zelf bevriend met de latere Duitse staatssecretaris van het *AA* Kiderlen-Wächter en op het *AA* verwachtte men, toen men weet kreeg van zijn benoeming, dat hij zich actief zou inzetten voor goede betrekkingen tussen beide landen.[3]

Behalve het gezantschap in Berlijn had Nederland aan het einde van de negentiende eeuw drie consulaten in Duitsland: in Hamburg, Frankfurt en München. Tenslotte waren er ongeveer twintig honorair-consuls verspreid over heel Duitsland.[4]

In Berlijn had de Nederlandse gezant veelvuldig contact met de directeuren van de Juridische en Handelspolitieke Afdeling. Anders dan hun collega's van de Politieke Afdeling ging het hier in veel gevallen om uiterst gespecialiseerde ambtenaren die zeer lang werkzaam waren op hun afdeling. Door hun langdurige en soms intensieve bemoeienis met de Duits-Nederlandse relatie werden deze ambtenaren de vaste gesprekspartners van de Nederlandse gezanten in Berlijn en groeide de gewoonte dat de belangrijkste problemen door de Nederlandse gezant in Berlijn en de directeuren van de Handelspolitieke en Juridische Afdeling werden afgehandeld. Daardoor hadden laatstgenoemden grote invloed op de Duitse politiek ten aanzien van Nederland.

Paul Ernst von Körner had twintig jaar op het departement van Financiën gewerkt voordat hij in 1899 door Bülow directeur van de Handelspolitieke Afdeling werd gemaakt. Von Körner speelde een belangrijke rol bij de onderhandelingen over de vernieuwing van de Duitse handelsverdragen in de periode 1900-1905. Daarna zou hij onder meer betrokken worden bij de plannen voor de bouw van kanalen in het Duitse Rijk, waarbij hij veel te maken kreeg met Nederland. Na zijn pensionering in april 1914 deed het *AA* nog regelmatig een beroep op zijn expertise. Hij was een van de Duitse onderhandelaars in Brest-Litowsk in 1918, voerde in 1921 onderhandelingen met Denemarken over Noord-Sleeswijk en met het bolsjewistische Rusland over handelsbetrekkingen.[5]

---

1 B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2. p. 297-9. R. Vierhaus, *Das Tagebuch der Baronin Spitzemberg* (Göttingen, 1960), p. 410. C. Smit (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1899-1903 (Rijksgeschiedkundige publikaytien 100)* (Den Haag, 1957), p. 47f.

2 *Archief Kuyper*. LC P9 brieven en stukken betreffende de regeringsperiode 1901-1905. 6650 en 6654. Van Tets beklaagde zich erover dat hij als gezant niet op de hoogte was van Kuypers' studiereizen naar Duitsland en uitte daarover in twee brieven zijn verontwaardiging aan Kuyper. Smit beoordeelt de berichtgeving van Van Tets als 'plichtmatig en nauwgezet edoch weinig belangwekkend'. Maar dat was het gevolg van de verstoorde relatie tussen Tets en Kuyper. C. Smit (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlands politiek van Nederland, 1903-1907 (Rijksgeschiedkundige publikatiën 102)* (Den Haag, 1958), p. XII.

3 *AA-Bonn*, Deutschland 127, Bd. 11. Schloezer an das AA, 21. September 1905. E. Jäckh (Hrsg.), *Kiderlen-Wächter. Der Staatsmann und Mensch* (Berlin, Leipzig, 1924), Bd. 1, p. 184.

4 *Handbuch für das Deutsche Reich, 1899*.

5 *AA-Bonn*, Personalakte Dr. Paul Ernst von Körner. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 46 en 49.

Johannes Kriege was vanaf 1900 *vortragender Rat* op de Politieke Afdeling en vanaf 1911 tot 1918 directeur van de Juridische Afdeling. Kriege was verder onder meer gedelegeerde op de Tweede Vredesconferentie in Den Haag in 1907. Hij reisde meerdere malen naar Nederland om politieke problemen met de Nederlandse bewindslieden te bespreken en had onder meer een goed persoonlijk contact met Cort van der Linden. Ook hij bleef na zijn pensionering actief en gaf de keizer na diens vlucht naar Nederland in 1918 juridisch advies, toen de geallieerden van de Nederlandse regering zijn uitlevering eisten.[1]

3.2 HET DUITSE KEIZERRIJK EN NEDERLAND, 1871-1890.

De Bismarck-biograaf Lothar Gall is van mening, dat de eerste rijkskanselier er nooit in slaagde om het steeds sterker wordende Duitsland in Europa in te passen. Hij gebruikt het enigszins versleten, maar in dit geval treffende beeld van de *Zaubererlehrling*.[2] Bismarcks schepping bracht problemen met zich mee, die hij steeds minder goed onder controle kon krijgen.

De historicus Hillgruber ziet Bismarck als een politicus, die pas gaandeweg de beperkingen leerde kennen van de constellatie, die hij in de periode 1866-1871 had gecreëerd.[3] Duitsland bezat de potentie om de hegemonie in Europa te veroveren en voor Groot-Brittannië en Rusland was het van vitaal belang, dat dat niet zou gebeuren. Bovendien moest Duitsland door de annexatie van Elzas-Lotharingen in 1871 rekenen met de blijvende vijandschap van Frankrijk. Wanneer Duitsland de bij een grote mogendheid horende zelfstandige buitenlandse politiek wilde voeren, beperkten deze gegevenheden de politieke speelruimte van Duitsland tot drie opties.

In de eerste plaats kon Duitsland proberen zijn macht binnen Europa te vergroten. Dit kon, als Duitsland oorlog wilde vermijden, door middel van tolunies en allianties en eventueel door met Rusland tot een vergelijk te komen over de afbakening van invloedssferen. Het idee om met Rusland afspraken te maken over een afbakening van invloedssferen werd steeds verworpen, omdat dit Duitsland in een afhankelijke positie van Rusland zou hebben gebracht. Maar de plannen voor tolunies en bondgenootschappen zijn meer serieus overwogen. Na het afsluiten van het bondgenootschap met Oostenrijk-Hongarije in 1879 werd in Berlijn in het kabinet gediscussieerd over het afsluiten van een tolunie. Een tolunie tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije was een alternatief voor de handelspolitieke autonomie die Duitsland met name tegenover economische reuzen als Rusland en de Verenigde Staten kwetsbaar maakte. Voor Bismarck -die als Pruisisch gezant in Frankfurt begin jaren vijftig fel had gevochten tegen de plannen van Schwarzenberg, die een Middeneuropese tolunie wilde vormen- waren tolunies politieke instrumenten en het leidt geen twijfel dat Bismarck met dergelijke plannen de vorming van een politiek machtsblok overwoog.[4] Bismarck liet in augustus 1879 in een gesprek met de Oostenrijks-Hongaarse minister van Buitenlandse Zaken Andrássy het idee vallen voor een vredesliga tussen Duitsland en Oostenrijk-Hongarije naar analogie van de Duitse Bond.

---

1 R. von Kühlmann, p. 250. B. von Bülow, *Denkwürdigkeiten*, Bd. 2, p. 169. Kühlmann en Bülow betreurden de invloed van de 'formalist' Kriege. C. Smit, Nederland in de Eerste Wereldoorlog (Groningen, 1971-3), Dl. 3, p. 30-33. *BAM-Freiburg* RM 2, 1983.
2 L. Gall, p. 455.
3 A. Hillgruber, *Zwischen Hegemonie und Weltmachtpolitik - Das Problem der Kontinuität von Bismarck bis Bethmann-Hollweg*. In: M. Stürmer (Hrsg.), *Das kaiserliche Deutschland* (Düsseldorf, 1977) p. 187-207, aldaar: p. 189-191. Enkele van de belangrijkste overpeinzingen van Bismarck zijn terug te vinden in het fameuze *Kissinger-Diktat* van juni 1877. J. Lepsius u.A. (Hrsg.) *Die Grosse Politik der europäischen Kabinette* (*GP*) (Berlin, 1922-27), Bd. 2, p. 153f.
4 *GP*, Bd. 3, p. 26-36. W. Andreas, Bd. 2. p. 376f. A. Meyer, *Der Zollverein und die deutsche Politik Bismarcks*' (Frankfurt a.M., 1987) p. 38. Over Bismarck in Frankfurt: L. Gall, p. 127-172.

Uiteindelijk werden beide plannen niet uitgevoerd, omdat daardoor de tegenstelling met Rusland zou zijn verscherpt.[1]

De plannen voor tolunies werden ook herhaaldelijk in verband gebracht met Nederland. Op 6 september 1875 verscheen een artikel in de *Deutsche Allgemeine Korrespondenz*, waar gepleit werd voor een toetreding van Nederland tot de Duitse Tolunie. Aangezien het hier om een blad ging, dat bekend stond als een min of meer officieus regeringsblad, zocht de Nederlandse gezant Rochussen contact met de Duitse regering en vroeg of dit artikel het standpunt van de Duitse regering representeerde, hetgeen onmiddellijk werd ontkend.[2] In 1879 circuleerden geruchten dat Bismarck wilde aansturen op een Middeneuropese economische gemeenschap, waarvan ook de Nederlanden deel zouden moeten gaan uitmaken. De Nederlandse gezant vermoedde, dat Bismarck daarmee wellicht de Duitse Hanzesteden onder druk wilde zetten en hun toetreding tot de Duitse Tolunie wilde forceren.[3] De Duitse regering nam geen initiatieven voor onderhandelingen over een tolunie met Nederland en -voor zover bekend- werden een dergelijk plan ook niet gekoesterd door de Duitse regering.

Een tweede optie die Duitsland had, was het voeren van preventieve oorlogen tegen vijandige grote mogendheden of potentiële anti-Duitse coalities. De generale staf adviseerde enkele malen een preventieve oorlog, maar Bismarck verzette zich fel tegen dergelijke plannen, omdat dat een permanente crisis zou hebben betekend in Europa.

In de laatste plaats kon Bismarck zich ertoe beperken de status-quo te handhaven. Dat impliceerde niet-inmenging van het Duitse Rijk in de talrijke confrontaties tussen de grote mogendheden buiten Europa. Daardoor zou Duitsland buiten de spanningsgebieden komen te liggen en de rol van arbiter kunnen spelen. Bismarck koos voor deze optie en hield deze politiek vol tot zijn ontslag in 1890 ondanks het feit dat deze politiek soms gebrekkig functioneerde, omdat Duitsland door de annexatie van Elzas-Lotharingen altijd rekening moest houden met een vijandige houding van Frankrijk. Bismarck vergeleek zijn positie eens met die van een schaker, die als handicap zestien velden van het bord niet mocht betreden. Bismarck benadrukte na 1871 herhaaldelijk dat Duitsland *saturiert* was en dat hij niets liever wenste dan het behoud van de bestaande constellatie.[4] Hij versterkte de positie van het keizerrijk door een complex systeem van allianties waarmee hij Duitsland tot het diplomatieke centrum van Europa wist te maken. Gaandeweg won Bismarck het vertouwen van zijn tijdgenoten en hij werd in toenemende mate beschouwd als een garant van de vrede in Europa.

Na 1871 was de politiek van Bismarck ten aanzien van de Lage Landen eveneens ingegeven door de wens de internationale status-quo te handhaven. Reeds op 31 mei 1871 had Bismarck tijdens een lang onderhoud de nieuwe Nederlandse gezant Rochussen proberen te overtuigen van de vreedzame intenties van het nieuwe Duitse keizerrijk.[5] Hij had de positie van de Duitse keizer vergeleken met die van de stadhouders in de Republiek en hij betoogde dat de federale grondwet een solide waarborg was voor de buurstaten, omdat het volgens Bismarck een aanvalsoorlog van Duitsland bijna onmogelijk maakte.

---

1 *GP*, Bd. 3, p. 26-36. W. Andreas, Bd. 2. p. 376f. A. Meyer, *Der Zollverein und die deutsche Politik Bismarcks*' (Frankfurt a.M., 1987) p. 38. Over Bismarck in Frankfurt: L. Gall, p. 127-172. L. Gall, p. 503ff. H. Böhme, *Deutschlands Weg zur Grossmacht* (Köln-Berlin, 1966), p. 594-604.
2 H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 64-66. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1874-1880*, p. 159-161.
3 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1874-1880*, p. 635-637.
4 W. Andreas, Bd. 2, p. 89, 131 495. H.W. von der Dunk, *Reichsgründung*, p. 107f.
5 J. Woltring, (red.), *Bescheiden 1871-1874*, p. 128f.

In juli 1872, anderhalf jaar na de proclamatie van het Duitse keizerrijk in de Spiegelzaal in Versailles, bezocht John Lothrop Motley Bismarck op het landgoed Varzin. De Amerikaanse diplomaat Motley was een jeugdvriend van de rijkskanselier. Motley was de auteur van een aantal boeken over Nederland in de zeventiende eeuw. In de loop van het bezoek werden in gesprekken talrijke thema's aangesneden. In een brief aan zijn vrouw vatte hij Bismarcks uiteenzettingen als volgt samen:

> *He talks away right and left about anything and everything -says among other things that nothing could be a greater bêtise than for Germany to attack any foreign country- that if Russia were to offer the Baltic provinces as a gift, he would not accept them. As to Holland, it would be mere insanity to pretend to occupy or invade its independence. It had never occurred to him or to anybody. As to Belgium, France would have made any terms at any time with Germany if allowed to take Belgium.*[1]

Tegen de Italiaanse staatsman Francesco Crispi bracht hij het gesprek in september 1877 op de kleine buurlanden van Duitsland:

> *Es wird uns nachgesagt, dass wir Holland und Dänemark wollen. Aber ich bitte Sie, was sollen wir nur damit? Wir haben schon genug nichtdeutsche Nationen, um nicht noch nach anderen Verlangen zu tragen.*[2]

De Duitse diplomatie besteedde veel zorg aan de relatie met België met de bedoeling de Franse invloed in België in te dammen. Duitsland koos voor Brussel steeds competente diplomaten, die de Duitse belangen moesten verdedigen, zonder dat de indruk gewekt werd, dat Duitsland wilde interveniëren in de interne aangelegenheden van België. Er werd door Duitsland veel geïnvesteerd in de economische band met de haven van Antwerpen.

Toen de Vlaamse Beweging steeds sterker werd, bogen de Duitse diplomaten zich over dit fenomeen. Op 16 april 1888 stuurde de Duitse gezant in Brussel P.W. von Metternich een memorandum naar het *AA* waarin hij kritisch commentaar gaf op een serie artikelen van Georg Hirth in de *Münchner Neueste Nachrichten*. Hirth betoogde, dat de raciale (*völkische*) banden tussen Vlamingen en Duitsers tot politieke banden moesten leiden. Von Metternich verwierp deze redenering en wees erop, dat de Vlamingen wel anti-Frans waren, maar zeker niet panduits waren gezind. Bismarck onderschreef de opinie van Von Metternich en bepaalde, dat Duitsland zich gereserveerd diende op te stellen ten opzichte van de Vlaamse Beweging. Berlijn zag graag een versterking van de anti-Franse krachten in België, maar wenste niet betrokken te raken bij processen, die België als staat mogelijk konden destabiliseren.[3]

In de tweede helft van de jaren tachtig liepen de spanningen tussen Duitsland en Frankrijk sterk op doordat de Franse minister van Oorlog Boulanger revanchistische toespraken had gehouden. Korte tijd dreigde zelfs een oorlog met Frankrijk. Toen de spanning op een hoogtepunt was liet Bismarck

---

1 G.W. Curtis (ed.), *The Correspondence of John Lothrop Motley* (New York, 1889) Vol. 2, p. 342.

2 Tien jaar later verzekerde Bismarck Crispi opnieuw, dat Duitsland niet de annexatie van Nederland in de zin had. W. Andreas, Bd. 2, p. 200f en 468. Ook de Zweden vreesden soms voor Duitse expansieplannen. Toen Bismarck dat tijdens een gesprek hoorde van een van zijn diplomaten reageerde hij verbaasd: '*was haben wir da zu suchen?*'

3 F. Fischer, *Krieg der Illusionen* (Düsseldorf, 1987), p. 476-480. H. Lademacher, *Die belgische Neutralität*, p. 397. Wanneer Bismarck daarentegen toenadering zocht tot Frankrijk aarzelde hij ook na 1867 niet de Fransen invloed in België voor te spiegelen als een mogelijke prijs voor een nauwere samenwerking met Duitsland. E. Engelberg, Bd. 2, p. 342.

via zijn gezant in Den Haag de Nederlandse regering weten, dat hij bij een eventueel conflict de Nederlandse neutraliteit zou respecteren.[1]

Deze voorbeelden laten zien dat de politiek van Bismarck na 1871 gericht was op het behoud van de status-quo en dat bleef op termijn niet onopgemerkt in Nederland. In weerwil van de herhaaldelijk optredende irritaties tussen Duitsland en Nederland was er onder de Nederlandse diplomaten een groeiend vertrouwen in de bedoelingen van Bismarck. Dit vertrouwen -soms getemperd door de zorg dat er een kloof was tussen publieke sentimenten en de regeringspolitiek- werd door de vroegere Nederlandse gezant in Berlijn Van Bylandt in juni 1888 als volgt onder woorden gebracht:

> Ik kan niet nalaten als mijn persoonlijke mening te kennen te geven, dat, zoolang prins Bismarck de Duitsche staatskunde zal besturen, de vrede in Europa niet gestoord zal worden.[2]

Daarbij had Bismarck in het algemeen weinig achting voor kleine staten. In maart 1883 legde hij aan een delegatie Japanners de basisprincipes van de internationale politiek uit. Onder hen was de latere staatsman Ito, die de woorden van Bismarck in zijn dagboek vastlegde:

> *Alle Staaten der Erde verkehren höflich und freundschaftlich, aber das ist alles nur rein äusserlich. In Wahrheit denken die Regierungen ganz anders: von dem stärkeren Staate wird immer ein Druck auf den schwächeren ausgeübt, der kleine wird vom grossen verachtet. Wie Sie wissen, war unser Preussen, als ich noch jung war, arm und schwach; von Jugend auf war es mein beständiger Gedanke: wir müssen emporkommen und gross werden. Das Völkerrecht bezweckt, die rechtliche Ordnung der einzelnen Staaten zueinander aufrecht zu erhalten; wenn aber ein grosses Reich Differenzen mit einem anderen Staate hat, dann wird es alles dem Völkerrecht entsprechend machen, vorausgesetzt, dass dies für es vorteilhaft ist; wenn dies aber nicht der Fall ist, dann will es vom Völkerrecht nichts wissen und vertritt seine Ansprüche mit Gewalt. Das kleine Land kann aber mit Gewalt nichts ausrichten und muss immer nach den Bestimmungen des Völkerrechts handeln. Das kleine Reich befindet sich deshalb immer im Nachteil und in einem traurigen Zustande und kann sich nicht mit eigener Macht schützen.*[3]

Het zal geen verbazing wekken dat Bismarck ook de relatie met Nederland vanuit dit machtspolitieke principe bekeek. Bismarck vond het niet nodig Nederland met zeer veel voorkomendheid te behandelen. De Nederlandse vertegenwoordiger kreeg te horen dat Nederlanders meenden dat de hele wereld hen met spanning in het oog hield, terwijl in werkelijkheid niemand op hen lette.[4] Vooral op economisch gebied werd Nederland geconfronteerd met een weing tegemoetkomend Duits beleid. Nederlandse vertegenwoordigers in Berlijn concludeerden in die periode, dat de Duitse regering, wanneer het om de verdediging van haar economische belangen ging, weinig terughoudendheid aan de dag legde. Rochussen bijvoorbeeld formuleerde dat als volgt:

---

1 J. Woltring (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1886-1890* (*Rijksgeschiedkundige Publikatiën 126*) (Den Haag, 1968), p. 253f.
2 J. Woltring (red.), *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland, 1881-1885* (*Rijksgeschiedkundige Publikatiën 122*) (Den Haag, 1967), p. 475. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1886-1890*, p. 104f en 306.
3 W. Andreas, Bd. 2, p. 57f.
4 J. Woltring (red.), *Bescheiden, 1874-1880*, p. 507, februari 1878.

Maar te ontkennen valt het niet, dat er van die zijde groote geneigdheid bestaat om in alle aangelegenheden van wederzijdsch belang geheel uitsluitend met dat van Duitschland te rade te gaan en dienovereenkomstig eischen te stellen, waarvan de niet-vervulling allengs schijnt te worden beschouwd als miskenning van eene zekere suprematie, die aan Duitschland zou toekomen.[1]

Toen Bismarck de post in 1882 enige tijd onbezet liet, vreesde de Nederlandse gezant dat de oorzaak gezocht moest worden in de ontstemming van Bismarck over de weinig toegevende houding van Nederland jegens de economische verlangens van Duitsland.[2]

Er is eerder beschreven dat de Duitse nationalisten enthousiast waren over de eenwording en de toekomst met vertrouwen tegemoet zagen. Na 1871 ontwikkelde zich in brede lagen van de Duitse bevolking een *Reichsnationalismus*. Grote delen van de Duitse bevolking accepteerden het conservatieve keizerrijk met enthousiasme. De schilderijen van Anton von Werner en het zelfingenomen patriottisme van een auteur David Friedrich Strauss reflecteerden een door veel Duitsers gedeelde trots en tevredenheid over het bereikte.[3]

De Duitse regering propageerde dit *Reichsnationalismus*. Er werden nationale feestdagen ingesteld, zoals de *Sedantag* en de *Kaiserfeier*, de overheid was betrokken bij de bouw van nationale monumenten en poogde het onderwijs op nationalistische leest te schoeien.[4]

In 1875 verscheen in Duitsland een aardrijkskundeboek waarin landen als Denemarken, Nederland en Zwitserland werden beschreven als *Deutsche Aussenländer*. Dat leidde tot een interpellatie in het Pruisische Huis van Afgevaardigden, waarbij de Pruisische minister van Onderwijs Falk de kans kreeg zich te distantiëren van deze passages. Volgens de Nederlandse gezant Rochussen was de interpellatie met dit vooropgezette doel door Bismarck in scene gezet. In een latere druk van dit boek was de gewraakte passage verdwenen. Het optreden van Falk had overigens maar beperkt succes; er bleven in Duitsland schoolboeken in gebruik waarin de opvatting werd verkondigd dat Nederland een Duits gebied was en in de toekomst deel diende te gaan uitmaken van de Duitse nationale staat.[5]

Ondanks dergelijke incidenten was het *Reichsnationalismus* een succes. Bismarck identificeerde het keizerrijk met succes met Duitsland en met het Duitse nationale belang en hij plaatste het nationale belang niet alleen boven,

---

1 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 250.
2 J. Woltring (red.), *Bescheiden, 1881-1885*, p. 234, 241, 649. Hier is de vergelijking met Zwitserland leerzaam. Ook ten aanzien van Zwitserland wenste Bismarckbij voorkeur een behoud van de status quo. Zo stemde hij niet in met plannen van de Italiaanse generale staf om in geval van oorlog het Duitse en Italiaanse leger samen te voegen en daarbij desnoods de Zwitserse neutraliteit te schenden. Maar Bismarck was ten aanzien van Zwitserland duidelijk minder voorzichtig dan ten aanzien van België. Toen hij zich eind jaren tachtig ergerde over de tolerante houding van de Zwitserse autoriteiten ten opzichte van Duitse sociaaldemocraten, aarzelde hij niet de Zwitsers hard aan te pakken en dreigde hij zelfs de Zwitserse neutraliteit op te zeggen. Hieruit blijkt dezelfde harde houding, die volgens Bismarck min of meer het natuurlijke recht was van de grote ten opzichte van de kleine staat. E. Bonjour, p. 35-59 en 68-70.
3 Volgens historici als W.J. Mommsen en Th. Nipperdey representeerden figuren als Von Werner en Strauss de culturele hoofdstroom in de eerste decennia van het keizerrijk. W.J. Mommsen, *Autoritäre Nationalstaat*, p. 257-286. Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1866-1918/2*, p. 250-265.
4 Th. Nipperdey, *Nationalidee und Nationaldenkmal in Deutschland im 19. Jahrhundert*. In: *Historische Zeitschrift* (1968), p. 529-585. Keizer Wilhelm II wenste dat er op de gymnasia minder aandacht zou worden besteed aan de geschiedenis van de republiek van Rome en meer aandacht zou worden gegeven aan het keizerlijke Rome. K.A. von Müller, p. 391.
5 Rochussen uitte het vermoeden dat dit boek voor de invoering was gecontroleerd door ondergeschikte ambtenaren, 'die zich misschien niet voldoende rekenschap geven van de bezwaren waaraan voorstellingen, als die waarop hierboven gewezen werd, uit een internationaal oogpunt onderhevig zijn.' Voor de details zie: J. Woltring (red.), *Bescheiden 1874-1880*, p. 271-273, 290, 479f, 490f en 623f. H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 61-3. *DWN*, 18-4-1909.

maar tegenover de partijen. (...), *wenn ich optieren müsste zwischen meinem Vaterlande und der parlamentarischen Majorität, so kann meine Wahl niemals zweifelhaft sein*', aldus Bismarck op 14 juni 1882 in de Rijksdag.[1]

Overal in Europa versterkten staten de inspanningen om zich van de loyaliteit van hun onderdanen te verzekeren. Dit was een logisch gevolg van de steeds intensievere interactie tussen overheid en bevolking.[2] Voor de Duitse overheid waren er extra redenen om propaganda te maken voor het *Reichsnationalismus*. Duitsland was een recente creatie en de Duitse overheid vreesde soms, dat de binding tussen staat en burgers niet optimaal was. Particularisten, katholieken, socialisten, Polen en de inwoners van Elzas-Lotharingen stelden zich gereserveerd op ten opzichte van het keizerrijk. Bovendien was het een traditie van de Pruisische overheid om op intellectueel en cultureel terrein politiek actief te zijn; te leiden en te sturen.[3]

De overgrote meerderheid van de liberaal-nationale burgerij bleef na 1871 nog de verwachting koesteren dat zij de creatie van Bismarck in een later stadium konden hervormen volgens liberale principes. Die verwachting werd niet bewaarheid. Bismarck bleek in staat de Pruisisch-Duitse staat naar zijn eigen conservatieve inzichten gestalte te geven. De consequentie was dat de liberale beweging voor de tweede maal voor het dilemma geplaatst werd te kiezen voor het conservatieve keizerrijk of in de oppositie te gaan. De liberalen poogden die keuze diverse malen te ontwijken door de nationalistische agitatie nieuw leven in te blazen. Al eind juli 1871 drong de liberale *Berliner Börsenzeitung* aan op de toetreding van Nederland en Vlaams-België tot de Duitse Tolunie en op 10 oktober 1871 pleitte ook de invloedrijke nationaalliberale *Kölnische Zeitung* voor de toetreding van Nederland tot de Duitse Tolunie.[4] We hebben al eerder gezien dat ook Treitschke na de eenwording zou gaan pleiten voor de toetreding van Nederland tot de Duitse Tolunie. Eind jaren zeventig werd een veel bredere poging ondernomen de nationalistische sentimenten te mobiliseren. Deze keer met behulp van de verlokking van koloniale expansie, waar hieronder uitgebreid op zal worden teruggekomen. In de tweede helft van de jaren tachtig doken in liberale kringen in Duitsland opnieuw plannen op voor de vorming van tolunies in Europa. De publicist Paul Dehn en de economen Richard Kaufmann en Lujo Brentano wierpen zich op als de pleitbezorgers voor een tolunie van meerdere Europese staten. Kaufmann wenste in 1886 een tolunie, die zowat het hele Europese continent zou omvatten. Speciale nadruk legde hij evenwel op het toetreden van Nederland, omdat door de gezamelijke inspanning van de tolunie-partners de bloei van Nederlands-Indië kon worden gegarandeerd. Ook de secretaris van de Kamer van Koophandel van Halle, Wermert, hechtte in 1888 in een pleidooi voor een Middeneuropese tolunie veel waarde aan de toetreding van Nederland en Nederlands-Indië.[5] Maar Bismarck toonde weinig interesse en Brentano klaagde er in zijn autobiografie nog over dat Bismarck zo weinig enthousiasme aan de dag had gelegd voor dergelijke plannen.[6]

Al deze inspanningen leverden de liberalen bovendien geen nieuwe aanhang op. De liberalen moesten onder ogen zien, dat ze niet langer de woordvoerders

---

1 Geciteerd uit: K.E. Born, *Von der Reichsgründung bis zum Ersten Weltkrieg* (Stuttgart, 1988), p. 132.
2 E.J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, p. 80-100.
3 H.U. Wehler, *Das deutsche Kaiserreich* (Göttingen, 1988), p. 105-107.
4 K. Hampe, *Belgien und Holland vor dem Weltkrieg* (Gotha, 1918) p. 21. Aangezien Bismarck met de nationaalliberale fractie in de Rijksdag samenwerkte, waren dit soort berichten niet zonder politieke betekenis.
5 F. Fischer, *Krieg der Illusionen*, p. 26-27. G. Meyer, *Das Eindringen des deutschen Kapitalismus in die niederländischen und britischen Kolonien in Südostasien von den Anfängen bis 1918* (Dissertation, Berlin-ost, 1970), p. 127.
6 L. Brentano, *Mein Leben im Kampf um die soziale Entwicklung Deutschlands* (Jena, 1931), p. 123f. J. Pentmann, p. 59-73.

van het Duitse volk waren. De katholieken en de socialisten wisten zich met succes te organiseren. Eind jaren zeventig verloren de liberalen de meerderheid in de Rijksdag. Van de spreekbuis van het Duitse volk werden ze tot een partij, die moest werven om de gunst van de Duitse kiezer. De liberalen werden niet langer automatisch geassocieerd met het nationale belang. Integendeel, toen Bismarck eind jaren zeventig van een vrijhandelspolitiek naar een protectionistische politiek overschakelde, beschuldigde de rijkskanselier de liberale fractie ervan de nationale belangen niet naar behoren te verdedigen. Aan het eind van de jaren zeventig had een groot deel van de burgerij zich geschikt in het keizerrijk zoals Bismarck dat had gecreëerd.[1]

Er manifesteerde zich evenwel steeds een onderstroom van onvrede. Er bleven groepen en individuen, die in het keizerrijk niet de vervulling van hun wensen zagen. Behalve de grote groepen linkse liberalen, katholieken en socialisten, die zich verzetten tegen het conservatieve en autoritaire karakter van Bismarcks keizerrijk, waren er nationalisten, die bezwaren hadden tegen de grenzen van het keizerrijk en die de panduitse ideeëbleven aanhangen..

In 1875 werd het *Hermannsdenkmal* in het Teutoburger Woud -gebouwd met behulp van giften van burgers- voltooid en in aanwezigheid van de keizer ingewijd. De beeldhouwer Ernest Bandel had al vanaf 1838 aan dit kolossale monument gewerkt, dat de overwinning van Arminius op vier Romeinse legioenen (9 na chr.) moest herdenken. Bandel wilde een nationaal monument bouwen met een duidelijk anti-Franse symboliek. Het monument werd bij voltooiing een symbool voor de overwinning van het Duitse volk op Frankrijk in 1871. Bandel bedoelde met het Duitse volk evenwel '*alle deutsche Völker, nicht bloss die Kaiserreichsler*', en bij de inwijding werd dat benadrukt door de bijzondere aandacht voor de aanwezige Oostenrijkers en Nederlanders en de Duitse emigranten uit Amerika.[2] De beeldhouwer Bandel raakte een gevoelig punt. Veel Duitsers bleven van mening dat het Duitse keizerrijk onvolledig was aangezien miljoenen Duitsers geen deel uitmaakten van de Duitse staat. Dit sentiment richtte zich natuurlijk in de eerste plaats op Oostenrijk-Hongarije; in mindere mate werd ook naar de Baltische provincies en de Lage Landen gekeken.

Bij verschillende auteurs vond de afkeer van het keizerrijk een nieuwe vorm: *Kulturkritik*. Dit is een genre, dat onlosmakelijk is verbonden met de geschiedenis van Duitsland.[3] De auteur, die geacht werd te *leiden an Deutschland* en wiens subjectiviteit door sommige critici werd gezien als een graadmeter voor de intensiteit van diens lijden en diepzinigheid, richtte zijn kritiek op het geestelijke klimaat van zijn tijd en diagnostiseerde een samenhang tussen politieke structuur en de banaliteit die hem omringde. Niet zelden zag de *Kulturkritiker*

---

1 Over dit gecompliceerde proces zijn oorzaken en gevolgen zie: H.A. Winkler, *Vom linken zum rechten Nationalismus*. In: *Geschichte und Gesellschaft* (1978), p. 5-28. F. Stern, *The political consequences of the unpolitical German*. In: F. Stern, *The failure of Illiberalism* (New York, 1972), p. 3-25. Reeds de liberale econoom Lujo Brentano heeft het in zijn autobiografie over de '*Illiberalisierung der Liberalen*'. L. Brentano, p. 111. Deze '*illiberale*' burger is het onderwerp van Heinrich Manns roman *Der Untertan*. Voor een interessante afwijkende opinie zie: W.J. Mommsen, *Der autoritäre Nationalstaat*, p. 290-2. Mommsen grijpt terug op een begrip van Carl Schmitt, die Bismarcks' grondwet typeert als een systeem van *umgangene Entscheidungen*, die de Duitse samenleving immobiliseerde. De snelle modernisering zorgde volgens Mommsen voor constante druk op dit systeem en binnen deze constellatie speelde de Duitse burgerij een dominante en actieve (alhoewel vaak onverantwoordelijke) rol.

2 Th. Nipperdey, *Nationalidee*, p. 568-572. Heine wijdt een schitterende passage in *Deutschland. Ein Wintermärchen* (1844) aan dit monument in het Teutoburger Woud.

3 De grootste van deze critici was ongetwijfeld Friedrich Nietzsche wiens *Unzeitgemässe Betrachtungen* in heftigheid en polemische scherpzinnigheid nooit meer overtroffen zijn. In tegenstelling tot veel van zijn epigonen zag Nietzsche geen heil in Duitse expansie. In deze categorie vallen naast degenen die in de tekst worden genoemd nog auteurs als Houston Stewart Chamberlain, Oswald Spengler en Arthur Moeller van den Bruck.

een heil in grenswijzigingen en in enkele gevallen ging dit zelfs zover, dat er een onlosmakelijk verband werd geconstrueerd tussen de bestaande grenzen en de geestelijk nood, waarin het vaderland verkeerde.

De publicist Constantin Frantz had al in de jaren veertig plannen ontvouwd over de vorming van een federatie in het midden van Europa. Zijn sterk romantische ideaal was geïnspireerd door het middeleeuwse *Reich*. De Lage Landen, Denemarken, Zwitserland, het Baltisch gebied en de Balkan zouden deel moeten uitmaken van die losse federatie. *'Was sind am Ende die deutschen Schweizer, die Holländer und selbst die Fläminger anders als Zweige unseres Stammes, welche in ihrer Absonderung zuletzt verkümmern müssen'* Een dergelijke federatie zou vreedzaam en welvarend in het centrum van Europa liggen en Nederland moest *'der deutsche Admiralstaat'* worden. Met het keizerrijk van 1871 had Frantz geen vrede. Hij polemiseerde mateloos tegen de naar zijn mening joodse creatie van Bismarck. Frantz zou in 1891 verarmd en vergeten in Dresden sterven[1]

De dichter en germanist Klaus Groth bleef na 1871 hopen, dat de verwantschap tussen de Nederlandse en Duitse taal -Groth dacht vooral aan de *niederdeutsche* dialecten- ook als een brug tussen beide volkeren zou fungeren. Groth bleef zeer vaag over de politieke consequenties van zijn ideeën De historica Ulrike Kloos spreekt van een romantische illusie met politieke ondertonen.[2]

Paul de Lagarde was eveneens een tegenstander van Bismarck en diens kleinduitse staat.[3] Lagarde mengde antisemitisme, Pruisisch conservatisme en nationalisme in zijn geschriften. Hij hamerde op de noodzaak de Balkan te koloniseren, waardoor de Duitsers zichzelf agrarisch zouden kunnen bedruipen en verdedigbare grenzen zouden krijgen. Dergelijke passages werden gelardeerd met gedetailleerde beschrijvingen van gedwongen volksverhuizingen. Lagarde opperde bijvoorbeeld de joden te deporteren naar Madagascar. Aan de basis van Lagardes merkwaardige semi-politieke fantasieën lag een groot onbehagen met de bestaande maatschappelijke realiteit.

Julius Langbehns boek *Rembrandt als Erzieher* (1890) was op het eerste gezicht een weinig samenhangende felle aanklacht tegen het vulgaire en materialistische keizerrijk.[4] Daarnaast bevatte het boek evenwel passages, waarin werd gesproken over de noodzaak van de Duitse hegemonie over Europa en de *geistige* annexatie van Denemarken en Nederland. Denemarken en Nederland waren *Niederdeutsch* en als zodanig hoorden ze volgens Langbehn bij Duitsland en waren wellicht in staat Duitsland geestelijk te regenereren.

Bij alle verschillen deelden deze 'tegendraadse' critici een aantal kenmerken. Ze afficheerden zich als conservatief en deelden een afkeer van het materialistische keizerrijk. Politiek waren het geïsoleerde figuren, die geen enkele directe invloed hadden op politieke partijen, laat staan de koers van het Duitse keizerrijk, maar de populariteit van hun geschriften wijst op een onderstroom van ontevredenheid met het keizerrijk. Met name het succes van Langbehns'

---

1 H.C. Meyer, p. 26-28. G. Mann, p. 196f. *NDB*, Bd. 5, p. 353-6. Geciteerd uit: C. Frantz, *Der föderalismus* (Mainz, 1879), p. 314ff.
2 U. Kloos, p. 122-8.
3 H.C. Meyer, p. 30-33. F. Stern, *The politics of cultural despair* (Los Angeles, 1974), p. 53-70.
4 Von einem Deutschen, *Rembrandt als Erzieher* (Stuttgart, 1936), p. 204-211. F. Stern, *Cultural despair*, p. 97-180. Zie m.n. p. 151. Hoe verschillend nu nog over Langbehns' boek gedacht wordt blijkt wanneer men de oordelen van Ernest Zahn en Horst Lademacher naast elkaar legt. Zahn is van mening dat het boek vijandschap kweekte tegen alles wat modern, democratisch en joods was en linea recta naar het Derde Rijk voerde. Lademacher noemt het boek mystiek en is veel milder. Hij spreekt van *'ein Plädoyer für die warme Subjektivität der Seele'* en roemt de originaliteit. Lademacher schrijft dat het boek in Nederland niet werd opgemerkt. Dat is niet geheel juist: in mei 1890 verscheen van de hand van Bijvanck een recensie in de *Gids*. *De Gids* (1890), p. 274-298. E. Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren* (Amsterdam, 1989), p. 94f. H. Lademacher, *Ungleiche Nachbarn*, p. 74-76.

boek (40 drukken in twee jaar) is een indicatie dat er in brede kring een latent onbehagen met het keizerrijk bestond.[1] Waar dat onbehagen zich in eerste instantie tegen richtte: de modernisering van de Duitse maatschappij, de politieke machteloosheid van de bevolking of de bestaande grenzen van het keizerrijk valt niet te zeggen. De Amerikaanse historicus Henry Cord Meyer concludeert in zijn studie over *Mitteleuropa*, dat weliswaar bij velen het besef leefde, dat Duitsland onvoltooid was gebleven, maar dat slechts weinigen daar politieke consequenties aan verbonden.[2]

Het hier gepresenteerde materiaal laat enkele voorzichtige conclusies toe. Eind jaren tachtig werd in Duitsland het bestaan van Nederland als een soevereine staat in brede kring gerespecteerd. Bij deze vaststelling horen evenwel nog enkele kanttekeningen. In de eerste plaats was er een onderstroom van onvrede met de kleinduitse oplossing van Bismarck. De onvrede was latent, maar er bestond de mogelijkheid, dat het door een crisis geactiveerd zou worden. In de tweede plaats blijkt uit talrijke publikaties dat men er in Duitsland van uitging dat Nederland in de praktijk, min of meer onder de vleugels van de machtige Duitse adelaar, zou fungeren als satellietstaatje. In zoverre bestond er tussen soevereiniteit en mediatisering slechts een flinterdun grensgebied. En in de derde plaats bleef een minderheid vasthouden aan de toekomstige integratie van Nederland in een Duitse nationale staat. In de beide volgende paragrafen zal bovendien geconstateerd worden, dat de opkomst van het imperialisme een impuls was voor een nieuwe belangstelling voor Nederland en het Nederlands koloniaal bezit.

3.3 DE KOLONIALE BEWEGING IN DUITSLAND.

Vanaf het einde van de jaren zeventig werd in Duitsland intensief propaganda gemaakt voor de opbouw van een Duits koloniaal imperium.[3] De historicus W.J. Mommsen ziet in dit imperialisme bovenal een voortzetting en verheviging van het liberale nationalisme. De liberalen constateerden in de loop van de jaren zeventig dat hun aanhang onder de Duitse bevolking slonk. Eind jaren zeventig liep de samenwerking tussen *Nationalliberalen* en Bismarck op de klippen. Een deel van de liberalen reageerde door propaganda te gaan maken voor koloniale expansie in de verwachting dat ze daardoor hun aanhang zouden terugwinnen en het politieke initiatief zou herwinnen. Het nationalisme was vanaf het begin een ideologie, die de modernisering van Duitsland hoog in zijn vaandel had geschreven. Met het imperialisme werd deze traditie voortgezet.[4]

Daarnaast was de propaganda voor koloniale expansie een reactie op de protectionistische politiek van Bismarck en de economische inzinking die in 1873 begon. De exportindustrie vreesde een verlies van afzetmarkten en wilde compensatie door koloniale expansie. De staat diende, nadat het de landbouw en de industrie had beschermd tegen buitenlandse concurrentie en maatregelen had ge-

---

1 G. Craig constateert dat het keizerrijk, noch aan het ideaal van de liberalen, noch aan dat van de conservatieven beantwoordde. Aangezien beide groepen zich niet zonder voorbehoud konden identificeren met het keizerrijk bleven reserves en onbehagen het keizerrijk begeleiden. G. Craig, *Germany*, p. 55-60.
2 H.C. Meyer, p. 23-25, 47-49 en 55f.
3 Uit de literatuur over imperialisme heb ik een selectie gemaakt: R. Walther, *Imperialismus*. In: O. Brunner u.A. (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, Bd. 3 (Stuttgart, 1982), p. 171-236. W.J. Mommsen, *Der europäische Imperialismus* (Göttingen, 1979), zie p. 158-161, 167 en 196. W.D. Smith, *The ideological origins of Nazi-Imperialism* (New York-Oxford, 1986), p. 21-40. H. Böhme, *Thesen zur Beurteilung der gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und politischen Ursachen des deutschen Imperialismus*. In: W.J. Mommsen (Hrsg.), *Der moderne Imperialismus* (Stuttgart, 1971), p. 31-59.
4 H.A. Winkler, *Vom linken zum rechten Nationalismus*, p. 5.

nomen om ambachtslieden en kleine neringdoenden te beschermen tegen het grootkapitaal, er nu ook voor te zorgen dat de exportindustrie en handel verzekerd waren van afzetmarkten.

Het was bovenal Friedrich Fabri, die met zijn in februari 1879 gepubliceerde studie *Bedarf Deutschland der Kolonien?* het enthousiasme voor koloniale expansie aanwakkerde.[1] Vanaf 1881 werden diverse pressiegroepen gevormd, die een actieve koloniale politiek gingen propageren. De liberale politicus Johannes von Miquel, de bankier Adolf von Hansemann, de geograaf Friedrich Ratzel, de Hamburgse reder Adolf Woermann, professor Ernst Hasse uit Leipzig en de avonturier Carl Peters zetten zich in voor de propagandacampagne. Veel voorstanders van koloniale expansie presenteerden koloniale expansie als het logische vervolg op de eenwording: een grote mogendheid als het keizerrijk had ook koloniën nodig.

De koloniale pressiegroepen werden door de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigers in Duitsland nauwlettend in de gaten gehouden.[2] Daar was men zich overigens bij deze pressiegroepen weer van bewust. Op de constituerende vergadering van de Berlijnse afdeling van het *Kolonialverein* (31 april 1884) sprak de voorzitter over de noodzaak tot geheimhouding, aangezien Nederland en Engeland de plannen van de vereniging scherp in het oog hielden en wellicht zouden trachten die te dwarsbomen.

Na aanvankelijke scepsis en zelfs ergernis over de koloniale propaganda ging Bismarck in de jaren 1884-5 over tot het annexeren van een aantal gebieden in Afrika en het gebied van de Grote Oceaan. De motieven van Bismarck voor dit kortstondige koloniale avontuur zijn omstreden. Hij koos als tijdstip enkele jaren van verhoogde Brits-Russische en Brits-Franse spanningen in de verwachting dat een Duits optreden geen al te grote internationale repercussies zou hebben en wellicht zelfs tot Duits-Franse samenwerking zou leiden hetgeen bijvoorbeeld op de Kongo-conferentie in 1884 gebeurde. Hij rekende op een verhoogde politieke populariteit in eigen land en hij verwachtte misschien zelfs economische voordelen van het bezit van koloniën.

Bismarck werd al snel teleurgesteld in zijn verwachtingen. De koloniale politiek leidde tot frictie met Groot-Brittannië. Bij het publiek verminderde het enthousiasme voor overzeese expansie snel, nadat bleek, dat de kolonisatie tot slepende oorlogen leidde en de Duitse koloniën slechts beperkte economische ontplooiingsmogelijkheden boden. Medio 1885 staakte Bismarck de Duitse overzeese expansie.[3] Los van de vraag of Duitsland zich moest mengen in koloniale avonturen, stond het feit dat Duitsland steeds meer overzeese contacten kreeg. Dit bracht Duitsland en Nederland in twee gebieden buiten Europa, te weten zuidelijk Afrika en Zuidoost-Azië, langdurig en intensief met elkaar in aanraking.

3.4 DUITSLAND, NEDERLAND EN ZUIDELIJK AFRIKA, 1884-1890.

Voor Groot-Brittannië was het bezit van de Kaap een garantie voor een veilige route naar India; een standpunt dat niet veranderde na de opening van het Suez-

1 K.J. Bade, *Fabri*, p. 79-90 en 139ff.
2 Reeds in april 1879 constateerde Rochussen een verhoogde propaganda voor koloniën en hij noemde onder meer Fabri als propagandist. Hij bracht dat in verband met de veranderde handelspolitiek. Rochussen vreesde aanvankelijk dat dit een proefballon was van de rijkskanselier en gevolgd zou worden door daadwerkelijke koloniale expansie. Enkele weken later herzag hij zijn mening en schreef dat Bismarck waarschijnlijk geen koloniale ambities had. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1874-1880*, p. 637. Zie ook: J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 347, 593 en 643.
3 K.E. *Born*, p. 123-126. P.M. Kennedy, *Antagonism*, p. 167-183.

kanaal in 1869.[1] Tot de jaren tachtig werd dat bezit als onbedreigd beschouwd. Het ontstaan van kleine Boerenrepublieken was hinderlijk, maar vormde geen bedreiging. Na een korte bezetting (1877-1881) van de Boerenrepublieken trokken de Britten zich in 1881 dan ook weer terug naar de kustkolonies.

In 1884 kwam een einde aan de betrekkelijke rust in zuidelijk Afrika. Het uitroepen van een Duits protectoraat over Zuidwest-Afrika, gecombineerd met het streven van Transvaal om met Europese hulp zijn infrastructuur te moderniseren en de goudvondsten aan de Witwatersrand (1886), zetten het meest klassieke imperialistische proces uit de geschiedenis in werking. De vrees dat de Kaapkolonie door de Boerenrepublieken en Duitse kolonies zou worden ingesloten, de politieke ambities van mensen als Cecil Rhodes, Joseph Chamberlain en Alfred Milner en diamanten en goud, speelden allemaal een rol in een proces dat uiteindelijk zou leiden tot de Boerenoorlog (1899-1902).[2] In 1888 meende Joseph Chamberlain:

> *Sooner or later (the Dutch in the Cape Colony), with the sympathy of the Dutch in the Transvaal and of the Orange Free State, would stretch out their hands to the kindred nation (Germany), which is already established on the west coast of Africa.*[3]

Bij zijn modernisering zou Transvaal veel steun ontvangen uit Nederland. Nederlandse onderwijzers en ambtenaren speelden een belangrijke rol in Transvaal.[4] Een Nederlandse maatschappij bouwde en beheerde met behulp van Duitse investeerders de spoorwegen van Transvaal. Wat waren de Duitse intenties in zuidelijk Afrika en vormden de Nederlandse bemoeienissen met Transvaal ongewild deel van een Duitse koloniale strategie, zoals sommige Britten vreesden?

- De *NZASM*.

In de jaren 1883-4 reisden S.J.P. Kruger, N.J. Smit en S.J. du Toit als afgevaardigden van de Boerenrepubliek Transvaal door Europa. De afgevaardigden wilden onder meer financiële en technische steun verwerven voor de bouw van een spoorweg van Pretoria naar de haven Lourenço Marques in de Portugese kolonie Mozambique. Twee Nederlandse genie-officieren, C. Groll en D. Maarschalk, kregen in april 1884 de concessie voor dit grote project. De Nederlandse kapitaalmarkt reageerde zeer afhoudend toen de concessiehouders probeerden 15 miljoen gulden aan obligaties te plaatsen. Eind 1884 was

---

1 Het volgende is gebaseerd op: W.L. Langer, *The diplomacy of imperialism* (New-York, 1972), p. 213-254. M. Wilson, L. Thompson (ed.), *The Oxford history of South-Africa* (Oxford, 1975), vol. 2, p. 290-324. P. Gifford, W.R. Louis (ed.), *Britain and Germany in Africa - Imperial rivalry and colonial rule* (New Haven & London, 1967) Over de Nederlandse en Duitse bemoeienis met Zuid-Afrika: P.J. van Winter, *Onder Krugers Hollanders* (Amsterdam, 1937-8), 2 dln.

2 Eén dag nadat de Duitsers hun protectoraat over Zuidwest-Afrika hadden uitgeroepen, nodigde Bismarck een Boerendelegatie uit voor een bezoek aan Berlijn. Over concrete politieke steun werd in Berlijn niet gesproken. Wel over steun voor de nationale bank en een handelsverdrag tussen Duitsland en de Boerenrepublieken. De besprekingen over de bank liepen op niets uit, het handelsverdrag kwam wel tot stand. P.J. van Winter, dl. 1, p. 57f, 66 en 134f. Voor de Britse zorgen zie bijv.: *HP*, Bd. 2, p. 1018: Kimberley an Malet, dec. 1894: '*We hear of Germany coquetting with the Transvaal, which does not quite accord with the desire for cordial relations*'. J. Butler, *The German factor in the Anglo-Transvaal Relations*. In: P. Gifford, p. 179-214.

3 Geciteerd uit: W.L. Langer, p. 219. Zie ook: J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 715-718. M. Kuitenbrouwer, p. 125.

4 Eind 19e eeuw waren er in Transvaal ruim twee-en-half duizend ambtenaren en onderwijzers werkzaam, waaronder meer dan zeshonderd Nederlanders. P.J. van Winter, dl. 2, p. 74. Kuitenbrouwer benadrukt dat de Nederlandse regering deze activiteiten niet stimuleerde en hij heeft het dan ook over een imperialisme 'ondanks en niet dankzij de Nederlandse regering'. M. Kuitenbrouwer, p. 129.

ingetekend voor maar 2,25 miljoen gulden en de concessiehouders waren gedwongen hun plan op te geven.[1]

R.W.J.C. van den Wall Bake en J.L. Cluysenaer zetten de plannen van Groll en Maarschalk in aangepaste vorm voort. Ze wilden proberen voorlopig 8 miljoen gulden bijeen te brengen voor een korter traject. In 1885 en 1886 werd tervergeefs geld gezocht in België, Frankrijk, Nederland en Duitsland. Bij die speurtocht werden ze geholpen door de Amsterdamse financiers A.D. de Marez Oyens, Gustav Eltzbacher en George Rosenthal.[2] Eltzbacher en Rosenthal legden contacten met Duitse banken. Rosenthal bemiddelde bij een overeenkomst met Adolf von Hansemann, de directeur van de *Diskontogesellschaft*. Toen dit op het laatste moment afsprong, bracht Eltzbacher de concessiehouders in contact met Carl Fürstenberg van de *Berliner Handelsgesellschaft*. In juni 1887 werd door de Nederlanders en Fürstenberg overeenstemming bereikt en werd de *Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Spoorwegmaatschappij* (*NZASM*) opgericht.[3]

Deze overeenkomst hield in dat er een aandelenkapitaal zou worden geplaatst van 2 miljoen gulden: 600 duizend gulden voor de regering van Transvaal, 100 duizend gulden voor de concessiehouders, 400 duizend gulden voor *Labouchère Oyens & Co.* en 900 duizend gulden voor de *Berliner Handelsgesellschaft* en *Robert Warschauer & Co.*[4] Zes miljoen gulden zou in de vorm van obligaties geleend worden op de Duitse en Nederlandse kapitaalmarkt. De lening werd een succes. De meeste obligaties werden in Duitsland geplaatst, maar ditmaal toonden ook de Nederlandse kapitaalbezitters geen reserve en schreven voor grote bedragen in op de lening. De Duitse banken, die geen ervaring hadden in zuidelijk Afrika, waren akkoord gegaan met een Nederlandse directie en een meerderheid van Nederlandse commissarissen.

- De Duitse politiek ten aanzien van zuidelijk Afrika.

In 1871 had de regering van Transvaal contact gezocht met Berlijn in de hoop een handelsverdrag te kunnen afsluiten. De Duitse regering had daarvoor toen geen belangstelling getoond.[5] Bij het Duitse publiek begon evenwel in de jaren zeventig de interesse voor zuidelijk Afrika te groeien. Duitse reizigers als E. von Weber en W. Hübbe-Schleiden publiceerden reisverslagen over Afrika.[6] Na de Britse annexatie van de Boerenrepublieken in 1877 groeide de sympathie en belangstelling voor de Boeren: '*dieser germanischer und insbesondere teutonischer Volksstamm*'.[7] In Fabri's *Bedarf Deutschland der Kolonien?* (1879) werd het betreurd dat Duitsland niet op tijd een protectoraat had uitgeroepen over Transvaal en zodoende een kolonie had gekregen waar Duitsers naartoe hadden kunnen emigreren. Diverse plannen voor koloniale expansie werden onder de aandacht van Bismarck gebracht, maar deze wees ze in mei 1880 af met de

1 P.J. van Winter, dl. 1, p. 59-60.
2 De Marez Oyens (*Labouchère Oyens & Co.*) was een neef van N.G. Pierson, de directeur van de *Nederlandsche Bank*. Gustav Eltzbacher leidde het Amsterdamse filiaal van een bank uit Keulen. Eltzbacher had een rol gespeeld bij de oprichting van de *Amsterdamsche Bank*. Hij zal later nog ter sprake komen in verband met het *Deutsche Hülfsverein*. George Rosenthal was eigenaar-directeur van *Lippmann, Rosenthal & Co.* Rosenthal was een tot een tot Nederlander genaturaliseerde Duitser, wiens bank een vooraanstaande rol speelde bij Russische staatsleningen op de Nederlandse markt. P.J. van Winter, dl. 1, p. 142-144.
3 P.J. van Winter, dl. 1, p. 163. Eltzbacher hield aan zijn bemiddeling een commissie van 210 duizend gulden over.
4 P.J. van Winter, dl. 1, p. 161-3.
5 P.J. van Winter, dl. 1, p. 11f. K.J. Bade, *Fabri*, p. 57-9.
6 Friedrich Fabri was vanaf 1857 directeur van de *Rheinische Mission*, die in Zuidwest-Afrika actief was. Hij toonde reeds in de jaren zestig interesse voor de Boeren als mogelijke bondgenoot bij Duitse koloniale projecten, maar op dat moment was er in Duitsland nog weinig belangstelling voor Zuidelijk Afrika. K.J. Bade, *Fabri*, p. 61 en 97-100. P.J. van Winter, dl. 1, p. 11.
7 Aldus de *Kölnische Zeitung*. Geciteerd uit K.J. Bade, *Fabri*, p. 132.

motivering dat hij niet van zins was de relatie met Groot-Brittannië in gevaar te brengen door koloniale avonturen.[1]

De propaganda voor koloniale expansie in Duitsland hield evenwel onverminderd aan.[2] In Transvaal werd die belangstelling opgemerkt. In 1883 was E.J.P. Jorissen de hierboven Boerendelegatie als afgevaardigde vooruit gereisd naar Europa. Hij bezocht Von Miquel, op dat moment een van de leidende figuren van de Duitse koloniale beweging, en vroeg steun voor het spoorwegproject.[3] Pas nadat dit gesprek op niets was uitgelopen, gunden de Transvalers de concessie aan de Nederlanders Maarschalk en Groll.

Nadat Duitsland in april 1884 een protectoraat had uitgeroepen over Zuidwest-Afrika en korte tijd later een handelsverdrag had afgesloten met de Boerenrepublieken werd de Duitse regering in juni 1884 door de Maarschalk en Groll benaderd. In een gesprek met de Duitse gezant vroegen de Nederlandse concessiehouders medewerking van de Duitse overheid bij het zoeken van kapitaal voor de spoorweg. De Duitse gezant had het verzoek afgewezen.[4] In februari 1885 schreef een medewerker van het *AA* in de kantlijn van een memorie over de spoorwegen in Transvaal:

> *Nach einer mit Herrn Von Hansemann genommenen Rücksprache -würde es bei der jetziger Sachlage verfrüht sein den vorliegenden, ohnehin nicht finanzierten Projekten einer Transvaaleisenbahn von Reichswegen irgendwie näher zu treten.*[5]

Midden jaren tachtig waren de Duitse belangen in zuidelijk Afrika nog niet bijzonder groot. De Duitse consul in Kaapstad noemde de Duitse gemeenschap in zuidelijk Afrika eind 1886 '*kleinlich und eng begrenzt*'.[6]

Toen Von Hansemann in de tweede helft van 1886 opnieuw onderhandelde met de nieuwe concessiehouders van de spoorweg in Transvaal stelde hij harde eisen. Hij wilde slechts meewerken als de meerderheid van het aandelenkapitaal en de meerderheid van de raad van commissarissen Duits waren. De Nederlanders accepteerden die eisen noodgedwongen, omdat ze nergens geld konden krijgen. Von Hansemann haakte echter op het laatste moment af toen Britse investeerders pogingen deden de concessie voor het Portugese deel van de spoorweg in handen te krijgen.

Kort daarna slaagden de concessiehouders erin een veel gunstiger overeenkomst af te sluiten met de *Berliner Handelsgesellschaft*. De directeur van deze bank, Fürstenberg, had geen contacten met de Duitse regering of koloniale pressiegroepen. De historicus P.J. van Winter, die de geschiedenis van de *NZASM* schreef, concludeert dat deze Berlijnse bankier om puur financiële redenen participeerde. De berichten over de goudvondsten in Transvaal gaven

---

1 K.J. Bade, *Fabri*. p 86, 124f en 131.
2 Fabri stuurde in maart 1881 een brief aan de Nederlandse *Standaard* waarin hij schreef dat de *Standaard* de sympathie die bij het Duitse publiek bestond voor de Boerenrepublieken niet mocht onderschatten. Persoonlijk had hij bijgedragen aan de levendige belangstelling die in Duitsland voor de Boeren bestond. K.J. Bade, *Fabri*, p. 132.
3 K.J. Bade, *Fabri*, p. 184.
4 P.J. van Winter, dl. 1, p. 75.
5 Geciteerd uit: P.J. van Winter, dl. 1, p. 140f. Adolf von Hansemann had goede contacten met Bismarck en speelde bijvoorbeeld met zijn *Neu-Guinea-Kompanie* een belangrijke rol bij de koloniale politiek van Bismarck. Von Hansemann liet de regering in Transvaal in december 1884 weten dat hij geen interesse had voor het financieren van een nationale bank in Transvaal. Juist in december 1884 hadden de Britten Bechuanaland en Pondoland bezet, waardoor de Duitse kansen, om een verbinding met de Boerenrepublieken te krijgen, die niet over het grondgebied van een vreemde mogendheid liep, waren verkeken. P.J. van Winter, dl. 1, p. 89.
6 P.J. van Winter, dl. 1, p. 11f en 137.

Fürstenberg vertrouwen in de toekomst van het project. Fürstenberg toonde geen interesse in controle over de maatschappij.[1]

De Duitse regering, die intussen iedere belangstelling voor koloniale expansie had verloren, bekeek de gehele onderneming met de nodige scepsis. Het *AA* beschouwde de *NZASM* als een riskante en hoogst speculatieve onderneming.[2] In een later hoofdstuk zal blijken dat het vertrouwen van Fürstenberg in de *NZASM* volledig gerechtvaardigd was.

3.5 DUITSLAND EN NEDERLANDS-INDIË TOT 1890.

Het tweede gebied waar Duitsland en Nederland buiten Europa intensief met elkaar in aanraking was Zuidoost-Azië. In 1859 had Pruisen een marine-eskader naar Oost-Azië gestuurd met de opdracht handelsverdragen af te sluiten met Siam, China en Japan. De missie had eveneens de opdracht een geschikt steunpunt voor de Duitse marine in Zuid-Amerika of de Grote Oceaan te bezetten, maar die laatste opdracht kon niet worden uitgevoerd. Na de terugkeer werd door verschillende deelnemers aan deze expeditie en publicisten de aandacht gevestigd op Zuidoost-Azië. Voor de deelnemers stond vast dat er voor Pruisen en Duitsland mogelijkheden waren in Zuidoost-Azië. Sommige, zoals Gustav Spiess, de vertegenwoordiger van Saksen bij de expeditie, legden de nadruk op louter economische ontplooiingsmogelijkheden, terwijl anderen, zoals de latere admiraal Reinhold Werner, van mening waren, dat Nederland niet in staat was de gehele Indische archipel effectief te besturen en Nederland dus wel bereid zou zijn een deel van het Indische eilandenrijk aan Pruisen af te staan.

In Duitsland ontstond een discussie over de wenselijkheid van koloniale expansie in Zuidoost-Azië. Een auteur stelde voor op Borneo een Pruisische strafkolonie op te zetten. Friedrich Fabri pleitte in 1867 voor de overname van het Nederlandse deel van Nieuw-Guinea.[3]

Terwijl in de Duitse pers werd gediscussieerd over koloniale expansie in Zuidoost-Azië werden in Nederland maatregelen genomen, die het Duitsland mogelijk maakten economische contacten met Nederlands-Indië aan te gaan.

Zo werd in de jaren zestig door Nederland het Cultuurstelsel in Nederlands-Indië geleidelijk afgeschaft, waardoor het eilandenrijk werd opengesteld voor particulier kapitaal. In oktober 1871 deed de Nederlandse minister van Koloniën Van Bosse het voorstel de differentiële rechten in Nederlands-Indië die Nederland bevoordeelden bij de handel af te schaffen. Zijn opvolger Fransen van de Putte nam dat voorstel over en stelde de Tweede Kamer voor de differentiële rechten af te schaffen en een invoerrecht van 6% in te voeren. De Tweede Kamer nam dit voorstel aan en vanaf januari 1874 werden in Nederlands-Indië deze lage tarieven gehanteerd.[4]

Pruisen-Duitsland had door het handelsverdrag met Nederland van december 1851 de positie van meestbegunstigde in de Nederlandse koloniën. Daardoor waren er vanaf 1874 officieel geen belemmeringen meer tegen Duitse investeringen, handel en scheepvaart.

Duitsland benutte de mogelijkheden die de liberale Nederlandse politiek bood. Duitsers speelden een belangrijke rol bij het opbouwen van de tabakscultuur op Sumatra. In 1864 waren de eerste 50 balen tabak uit Deli in

---

1 P.J. van Winter, dl. 1, p. 165-9. De regering van Transvaal garandeerde bij mislukking de aandelen tegen 90% van de koers terug te kopen, zodat het risico voor de Duitse banken tot 90.000 gulden beperkt bleef.
2 P.J. van Winter, dl. 1, p. 184-5.
3 G. Meyer, p. 29f. K.J. Bade, *Fabri*, p. 61.
4 H. de Réus, G.S. Endt, p. 245-250.

Amsterdam aangekomen.[1] In 1870 werden bijna 3 duizend balen naar Europa verscheept, in 1880 65 duizend en in 1890 236 duizend balen tabak, met een waarde van 26 miljoen gulden. In 1869 werd de *Deli Maatschappij* opgericht door P.W. Janssen, die uit Duitsland afkomstig was, maar zich tot Nederlands staatsburger had laten naturaliseren. De *Deli Maatschappij* was de grootste tabaksonderneming, maar in de loop van de jaren zeventig en tachtig hadden zich tientallen andere maatschappijen in Deli gevestigd.[2] Daarbij namen Duitsers het voortouw. De Duitse consul-generaal Gabriel schreef in 1890, dat van de 209 tabaksplantages op Sumatra er 72 geheel of gedeeltelijk eigendom waren van Duitsers.[3] Een groot aantal Duitsers was in Deli werkzaam als plantagehouder, administrateur of opzichter. In 1864 waren de eerste 50 balen tabak uit Deli in Amsterdam aangekomen.[4]

Vanaf het begin van de jaren tachtig begon het Duitse aandeel in de tabakscultuur in Deli terug te lopen. De Duitsers waren vaak eigenaar-plantagehouder en in de jaren tachtig begonnen de financieel sterkere naamloze vennootschappen, veelal gesteund door de Indische cultuurbanken, plantages op te kopen. Die naamloze vennootschappen waren wettelijk verplicht in Nederland of Nederlands-Indië gevestigd zijn. In Januari 1886 had de Duitse consul-generaal in Amsterdam zijn regering reeds geadviseerd de oprichting van een Duitse vennootschap in Nederland of Nederlands-Indië te stimuleren, die plantages zou kunnen kopen en eventueel zelfs de tabak rechtstreeks naar Bremen zou kunnen exporteren. De tabakshandelaren in Bremen en Hamburg wezen dit plan af, omdat ze hoge verwachtingen koesterden over de tabaksverbouw in de Duitse koloniën.

Een tweede terrein waarop de Duitsers na 1874 actief werden, was de tussenhandel. Na de liberalisering van de handel verloren de Nederlandse handelshuizen in de jaren zeventig snel terrein.[5] Midden jaren tachtig hadden vooral de handelshuizen uit Penang en Singapore een groot deel van de Indische handel in handen gekregen. Dat waren in de eerste plaats Britse, en op de tweede plaats Duitse handelshuizen. Singapore was al vanaf de jaren veertig van de negentiende eeuw een centrum van de Duitse handel. In 1862 waren vijf van de dertig leden van de Kamer van Koophandel van Singapore Duitsers. Het grootste Duitse handelshuis in Zuidoost-Azië was *Behn, Meyer & Co*, dat sinds 1840 in Singapore was gevestigd. Franz Heinrich Witthoeft, de directeur *Behn, Meyer & Co* in Singapore, slaagde er in 1889 in een contract af te sluiten met de Deli-planters, waardoor de helft van de tabaksoogst van Sumatra door zijn firma naar Europa werd verscheept en daar verder werd verhandeld.[6] In de jaren negentig wisten de Nederlandse handelshuizen echter langzaam terrein terug te winnen.

---

1 K.L. Weigand, *Der Tabakbau in Niederländisch-Indien* (Jena, 1911), p. 146 en 150.
2 In 1908 werden 61 duizend balen door de Deli Maatschappij uit Sumatra uitgevoerd. De totale oogst was 271 duizend balen. K.L. Weigand, p. 141.
3 G. Meyer, p.56-9.
4 K.L. Weigand, *Der Tabakbau in Niederländisch-Indien* (Jena, 1911), p. 146 en 150.
5 G. Meyer, p. 97ff. Door de verandering in de structuur van de handel is het moeilijk iets te zeggen over de ontwikkeling van de handel tussen Nederlands-Indië en Duitsland. Op papier was er een spectaculaire toename van de import uit Nederlands-Indië, maar bij nadere beschouwing is dit gedeeltelijk toe te schrijven aan handel die eerder op het conto van Nederland werd geschreven, omdat de handel via Nederlandse handelaren en via Nederland ging en nu geleidelijk steeds meer op het conto van Nederlands-Indië werd geschreven, doordat Duitse handelaren deze handel voor hun rekening namen en de produkten steeds vaker rechtstreeks naar Duitsland verscheepten. De totale import van Duitsland uit Nederlands-Indië bedroeg in 1897 67,3 miljoen mark. Daarvan was 33,9 miljoen mark tabak en 23,1 miljoen mark koffie. Het werkelijke cijfer moet aanzienlijk hoger zijn geweest, want de import uit Nederland (20,9 miljoen mark tabak en 13,5 miljoen mark koffie) bestond ook voor een deel uit Indische producten. Betrouwbaarder zijn de exportcijfers: van Duitsland naar Nederlands-Indië: 12,6 miljoen mark in 1891 en 15,3 miljoen mark in 1897. *Statistisches Jahrbuch für das deutsche Reich* (Berlin) (*StJb*), 1893 en 1899.
6 G. Meyer, p. 41f en 81.

Een derde terrein waar de Duitsers actief waren was in de scheepvaart. In 1869 werd het Suez-kanaal geopend en in 1872 hadden Duitse reders hun eerste scheepslijn naar Singapore en China opgezet. In 1885 deed de Duitse regering de Rijksdag het voorstel een snelle scheepvaartlijn naar Oost-Azië te subsidiëren.[1] De Rijksdag stemde in meerderheid voor het voorstel en de *Norddeutsche Lloyd* werd de maatschappij die een jaarlijkse subsidie van maar liefst 4,4 miljoen mark opstreek. De *Norddeutsche Lloyd* voer vanuit Bremen via Antwerpen naar Azië. Deze lijndienst bleek al snel de Duitse scheepvaart in heel Zuidoost-Azië te stimuleren. Veel kleinere Duitse rederijen voeren vanuit alle hoeken van Zuidoost-Azië goederen aan voor de Duitse lijndienst naar Europa.[2]

In 1888 richtten de Deli-planters een immigratie-bureau op, dat de aanvoer van oogstarbeiders uit China (koelies) moest regelen.[3] Een Duitse firma in China kreeg het contract voor het werven en de Duitse rederij *Michael Jebsen AG* kreeg het contract voor het vervoer van de koelies. Tot 1914 werden jaarlijks tot 25.000 koelies tussen China en Sumatra vervoerd. Voor de Duitse rederijen behoorde de koelievaart tot de meest winstgevende activiteiten in Oost-Azië, maar dat ging wel gepaard met een behandeling van de koelies aan boord van de schepen, die niet minder mensonterend was dan op de plantages.

De Nederlandse reders hadden zich na 1869 ingesteld op het stoomtijdperk. De *Stoomvaartmaatschappij Nederland* en de *Rotterdamsche Lloyd* kregen postcontracten, een vorm van subsidie, voor lijndiensten naar Batavia. De stoomvaartverbindingen binnen de Indische archipel werden vanaf 1863 verzorgd door een Britse maatschappij. Die concessie ging 1891 over op de *Koninklijke Paketvaart Maatschappij* (*KPM*), die het monopolie kreeg voor de lijndiensten binnen Indië. Met name de gesubsidieerde lijnen van de *KPM* waren uiterst winstgevend.[4]

De Duitse economische opmars stagneerde enigszins in de jaren negentig, maar intussen waren er belangrijke zaken veranderd in de handel tussen Indië en Duitsland. Duitsland was directe afnemer geworden van veel Indische produkten en in een enkel geval had Duitsland zelfs de tussenhandel overgenomen. Zo importeerde Rusland vanaf de jaren tachtig Indische koffie via Hamburg.[5]

De Duitsers waren niet alleen op economisch gebied actief in Nederlands-Indië. In de jaren zeventig en tachtig speelden Duitsers een belangrijke rol in het Oostindische leger en in de zending. De *Rheinische Mission* was vanaf begin jaren dertig van de negentiende eeuw op Borneo actief. Ten tijde van de opstand in Bandjermassin (1860-5) besloten de zendelingen hun activiteiten naar Sumatra te verplaatsen.[6]

Terwijl bij de economische expansie de Duitse overheid een stimulerende rol speelde, was de houding ten opzichte van koloniale expansie eerder terughoudend. Voor het verwerven van koloniën in Zuidoost-Azië bestonden in de jaren tachtig zeker nog mogelijkheden. Grote delen van Zuidoost-Azië waren nog onafhankelijk of semi-onafhankelijk. Dat gold voor Siam, het noorden van

---

1 F. Stern, *Gold and Iron*. p. 408. G. Meyer, p. 80.
2 Een plan voor een gesubsidieerde scheepvaartlijn van Singapore door Nederlands-Indië werd in 1890 door Caprivi verworpen. De lijn voer ongesubsidieerd van 1890 tot 1892, maar werd toen vanwege aanhoudende verliezen weer opgeheven. G. Meyer, p. 82-4.
3 G. Meyer, p. 61-5.
4 *AA-Bonn SoS* 796-nr. 12, Bd. 12. Von Müller an Bülow, 8. Dezember 1908. J.N.F.M. à Campo, *Koninklijke Paketvaart Maatschappij* (Hilversum, 1992), in het bijzonder p. 280-298. De subsidie van de *KPM* varieerde van 635.000 tot 1.100.000 mark per jaar. J.N.F.M. à Campo, p. 634.
5 G. Meyer, p. 98.
6 Voor de zending: K.J. Bade, *Fabri*, p. 221. De bewering van G. Meyer, dat Friedrich Fabri de activiteiten van de *Rheinische Mission* van Borneo naar Sumatra verplaatste uit imperialistische motieven, wordt door hem niet onderbouwd met bewijzen. Fabri had in de jaren zestig belangstelling voor Nederlands-Indië als een mogelijke kolonie voor Pruisen, maar die interesse stond niet in verband met het verhuizen van de zending naar Sumatra. G. Meyer, p. 36-8.

Sumatra, grote delen van Borneo en de tussen Borneo en Mindanao gelegen Sulu Archipel. In december 1866 had sultan Jamalul A'lam van de Sulu Archipel Pruisen bovendien reeds gevraagd of het bereid was een protectoraat uit te roepen over deze archipel. De Pruisische regering heeft dit overwogen, maar liet het plan uiteindelijk vallen.[1] Verder waren er geen duidelijke grensafspraken tussen Nederland en Portugal op Timor, terwijl de Nederlandse aanspraak op het westelijk deel van Nieuw-Guinea, door het ontbreken van een permanente bestuurspost, internationaal geen bijzonder sterke indruk maakte; zeker niet na 1885, toen op het Congres van Berlijn daadwerkelijke gezagsvestiging tot een voorwaarde werd gemaakt voor de erkenning van nieuw koloniaal bezit.

In 1871 was Nederland met Groot-Brittannië overeengekomen, dat Nederland de vrije hand zou krijgen op Sumatra in ruil voor de overdracht van de Goudkust, de laatste Nederlandse kolonie in Afrika, aan Groot-Brittannië. In maart 1873 brak de Atjeh-oorlog uit. Volgens de historicus Kuitenbrouwer is dit een voorbeeld van *pre-emptive imperialism*: expansie gemotiveerd door de angst dat anders anderen het gebied zouden onderwerpen. minister van Koloniën Van Bosse had daarbij onder andere op het gevaar dat Duitsland zich in dit gebied zou vestigen. Dit wantrouwen jegens Duitsland was waarschijnlijk ontstaan nadat een gewezen Pruisisch officier, die deel had uitgemaakt van het Oostindische leger en die wegens diefstal in een Nederlandse gevangenis zat, begin 1870 onthulde dat Duitse officieren en soldaten van het Oostindische leger met medeweten van de Pruisische regering een coup in Nederlands-Indië voorbereidden. Deze Duitse militairen wilden de macht grijpen en vervolgens de archipel aan Pruisen overdragen. Een onderzoek leverde geen concrete bewijzen op, maar uit voorzorg werd de werving van Duitse militairen enige tijd gestaakt.[2]

Bismarck had echter niet de intentie zich te mengen in het conflict tussen Nederland en Atjeh. Diverse malen liet Bismarck de Nederlandse regering weten, dat zijn regering wenste dat Nederland Atjeh zou onderwerpen.[3] Dat bleek nog eens tijdens de zogenaamde *Nisero*-kwestie. In november 1883 strandde het Britse schip *Nisero* op de noordwestkust van Sumatra. De radja van Teunom, Teunkoe Imeum, nam de bemanning in gijzeling. Het zou tot september 1884 duren voor de zeelieden vrij kwamen. Het ging om enkele tientallen Britse zeelieden, maar er waren ook twee Duitsers onder de gegijzelden. De Britse regering zette de Nederlandse regering onder zware druk en dreigde zelfs de Nederlandse aanspraken op Noord-Sumatra in twijfel te trekken. De Britse regering zocht daarbij steun in Berlijn, maar Bismarck weigerde de Britse regering te volgen de druk uit te oefenen op de Nederlandse regering.[4]

Terwijl de Duitse regering zich afzijdig hield van koloniale initiatieven in Zuidoost-Azië poogden particuliere imperiumbouwers zich in de periferie van de Indische archipel te vestigen. onder wie de Duitser Gustav Freiherr von Overbeck. Overbeck had vanaf het begin van de jaren zeventig al gepoogd een concessie in het noorden van Borneo in handen te krijgen. Eind 1874 had hij contact gezocht met de Duitse regering in de hoop financiële steun te krijgen. Toen de Duitse regering geen belangstelling toonde, ging Overbeck met de Brit Alfred Dent in zee. Eind 1877 stond de sultan van Brunei soevereiniteitsrechten af aan Overbeck en Dent. Dent trad vervolgens in contact met het *Foreign Office* in Londen met het verzoek een *Royal Charter* te krijgen voor zijn maatschappij.

---

1 G. Meyer, p. 30.
2 M. Bossenbroek, *Volk voor Indië* (Amsterdam, 1992), p. 162f en 170f.
3 *J. Woltring (red.), Bescheiden 1871-1874*, p. 583f. M. Kuitenbrouwer, p. 61, 67 en 71. G. Meyer, p. 33.
4 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 659f. M. Kuitenbrouwer, p. 107-9.

De Britse regering toonde evenwel geen haast en in juni 1879 schreef Overbeck een brief aan de *Geheime Legionsrat* Heinrich von Kusserow, werkzaam op het *AA* in Berlijn, in de hoop, dat de Duitse regering een *charter* zou uitschrijven. In de herfst van 1879 ging Overbeck persoonlijk naar Duitsland, met het doel kapitaalbezitters en de regering te interesseren voor zijn project. Overbeck had succes en een aantal particulieren vroeg de Duitse regering een *charter*. De staatssecretaris van Marine, Albrecht von Stosch, en de toenmalige staatssecretaris van het *AA* en latere rijkskanselier Hohenlohe-Schillingsfürst waren voorstander van het project, maar Bismarck liet de initiatiefnemers weten, dat hij de tijd niet rijp achtte voor koloniale ondernemingen. Eind 1880 kregen Dent en Overbeck van de Britse regering het *Royal Charter*.[1]

Er is al gewezen op de belangstelling voor koloniale expansie, die eind jaren zeventig in Duitsland groeide. Daarbij werd herhaaldelijk aan Nederlands-Indië gedacht. In 1879 noemde Fabri Noord-Borneo een mogelijke Duitse kolonie. In opdracht van de *Kölnische Zeitung* reisde de journalist Hugo Zollner door diverse werelddelen om zijn lezers te informeren over koloniaal bestuur en daarbij bezocht ook hij Nederlands-Indië. In september 1880 stuurde de bankier Adolf von Hansemann een memorandum naar het *AA*. Daarin beschreef Von Hansemann het Nederlandse koloniale bestuur als voorbeeldig, maar hij betoogde dat Nederland onvoldoende mensen en kapitaal ter beschikking had om de gehele archipel effectief te besturen. Daarom was er ruimte voor een Duitse kolonie en een Duitse koloniale onderneming in Nieuw-Guinea zou een goed startpunt zijn voor Duitse expansie in de Maleisische archipel. In 1881 werd onder leiding van Von Hansemann in Berlijn de *Neu-Guinea-Kompanie* opgericht.[2]

In mei 1885 riep de Duitse regering een protectoraat uit over het noordoostelijk deel van Nieuw-Guinea, waar de *Neu-Guinea-Kompanie* van Adolf von Hansemann zich had gevestigd. Von Hansemann was destijds van mening, dat Nieuw-Guinea slechts een beginpunt was voor een Duitse kolonie, die zich in de toekomst over grote delen van de Indische archipel zou moeten uitstrekken en het is niet onwaarschijnlijk dat hij dat ook nog in 1885 van mening was, maar het is sterk de vraag of die opinie door Bismarck werd gedeeld. Bismarck had de grenzen van het protectoraat zodanig afgebakend, dat er geen grensconflict ontstond met de Nederlandse regering. De bestuursvorm van de kolonie, namelijk de *Chartered Company*, liet de bestuurlijke verantwoordelijkheid en met name de financiële lasten voor rekening van de *Neu-Guinea-Kompanie*. De onderneming van Von Hansemann ging dan ook financieel moeilijke jaren tegemoet.[3]

In maart 1887 kreeg het *AA* een petitie van Adolf Langen van de firma *Langen & Co* te Batavia waarin gevraagd werd in Batavia een beroepsconsul te stationeren. Een van de motieven, die de schrijver noemde, was dat Duitsland eventueel moest kunnen ingrijpen wanneer het Nederlandse koloniale bewind de greep zou verliezen over bepaalde delen van de archipel en Langen noemde in dat verband Nieuw-Guinea en de oostelijke eilanden. Volgens de historicus G. Meyer, bedoelde de auteur daarmee, dat Duitsland paraat moest zijn om eventueel delen van het Nederlandse koloniale rijk over te nemen in het geval van een ineenstorting van het Nederlandse koloniale gezag. In januari 1888 werd

---

1 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1874-1880*, p. 670-678. M. Kuitenbrouwer, p. 77-9. G. Meyer, p. 45-53.
2 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 347. K.J. Bade, *Fabri*, p. 90 en 157f. G. Meyer, p. 47-50. Het memorandum van Von Hansemann werd in 1911 gepubliceerd in het *Bismarck-Jahrbuch*, maar voor zover mij bekend werd er in Nederland niet gereageerd op de publikatie.
3 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 714f, 783.

in Batavia een beroepsconsul geplaatst, die de instructie kreg zich te beperken tot economische belangenbehartiging.[1]

Wanneer men de koloniale politiek van Bismarck overschouwt, dan rijst het beeld van een regering die economische expansie overzee begroette. Maar de Duitse regering was op het gebied van koloniale expansie eerder terughoudend. Aan de hand van de Duitse politiek in Zuidoost-Azië is te constateren, dat het keizerrijk zelfs in de korte tijd van de koloniale expansie in 1884-5 terughoudendheid aan de dag legde. Bismarck werd van liberale zijde onder druk gezet om een actieve koloniale politiek te gaan voeren en in onder voorstanders van koloniale expansie ontstond in deze jaren het idee, dat men in de toekomst eventueel Nederlands-Indië van Nederland zou kunnen overnemen.

3.6 NEDERLAND IN DE SCHADUW VAN HET KEIZERRIJK, 1871-1890.

Na 1871 bleek, dat er in Nederland in de jaren 1864-1871 een fors wantrouwen jegens Duitsland was geaccumuleerd. In november 1872 schreef de Nederlandse gezant in Berlijn, Rochussen, dat de voortdurende aanvallen van de Nederlandse pers op Duitsland -'In den regel is de uiting (...) heftiger naar mate de kennis van zaken geringer is'- uiteindelijk de relatie tussen beide landen konden beïnvloeden.[2] Zowat iedere Nederlander, die Duitsland bezocht, werd gevraagd naar de oorzaak van de Nederlandse afkeer van Duitsland, schreef de gezant, en laatst had Rochussen het verhaal vernomen van een Duitse familie die Nederland had verlaten 'om haar vaderland niet voortdurend te hooren verguizen'. Het wantrouwen bleek diep te zitten. In maart 1877 schreef Rochussen vanuit Berlijn:

> Er reist wel geen Duitscher door Nederland, die het niet dagelijks moet aanhooren: ja, gij wilt ons toch annexeeren. (...) bij een man van het karakter en de politieke gedragingen van vorst Bismarck, is het inderdaad niet zoo geheel onaannemelijk, dat hij door de onregtvaardige beschuldiging, verheft zij zich telkens weder, er zich toe laat drijven haar bij gunstige gelegenheid waar te maken.[3]

Daar voegden zich in de eerste jaren na de Duitse eenwording twee nieuwe motieven voor bezorgdheid aan toe. Er groeide een zekere beduchtheid voor een culturele overheersing door Duitsland. De Groningse hoogleraar Tellegen schreef, dat het machtige, succesvolle en autoritaire Duitsland een funeste invloed zou hebben op het staatkundige bestel van Nederland.[4] Die bezorgdheid werd onder meer gedeeld door Thorbecke en Rochussen. In een brief uit april 1874 kwam de gezant met een interessante motivatie voor het ondertekenen van een overeenkomst voor de bescherming van letterkundig eigendom met Duitsland. Nederland nam ongelimiteerde hoeveelheden Duitse pennevruchten tot zich.

> De eigenaardigheid van onze wetenschap en letterkunde, de onafhankelijkheid onzer ontwikkeling moeten er door lijden.[5]

---

1 G. Meyer, p. 101-103.
2 *J. Woltring, Bescheiden 1871-1874*, p. 426-430. November 1872. Later (in januari 1877) terugblikkend op de stemming van de pers in 1870 sprak Rochussen van de bezorgdheid, die 'zich in 1870 levendig geuit had'. J. Woltring (red.), *Bescheiden 1874-1880*, p. 369.
3 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1874-1880*, p 395.
4 *C.A. Tamse, Nederland en België*, p. 81-84. H. te Velde, *Gemeenschapszin*, p. 33-6.
5 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1871-1874*, p. 696-698. J. Huizinga, p. 322.

Als Duitsland dat aan regels wilde binden, waardoor die toevloed zou verminderen, dan moest Nederland zich toch niet geroepen voelen om zich daartegen te verzetten. Of Rochussen deze redenering zelf serieus nam of dat hij slechts trachtte Den Haag te winnen voor het ondertekenen van een overeenkomst, waar hij zelf voorstander van was, is van ondergeschikt belang; blijkbaar verwachtte hij, dat het ministerie van Buitenlandse Zaken ontvankelijk zou zijn voor dit argument.

Een tweede reden tot bezorgdheid was de vrees voor een economisch-politieke hegemonie van Duitsland binnen Europa. Rochussen concludeerde, dat politieke verdeeldheid tussen Parijs en Londen volslagen oppermacht voor Berlijn betekende en elders schreef hij, dat Duitsland geen annexatie van Nederland wenste, maar dat de economische expansie van Duitsland ertoe zou leiden dat Nederland in Duitsland werd gezien als een hinderlijke sta in de weg. De mediatisering van Nederland, niet als gevolg van een bewuste politiek, maar als consequentie van economische en politieke verhoudingen, was geen denkbeeldig gevaar.[1]

De belangstelling voor koloniale expansie in Duitsland leidde in Nederland tot gemengde reacties. De Nederlandse volksvertegenwoordiger Robidé van der Aa vond het enthousiasme van de Duitsers voor Zuidwest-Afrika aandoenlijk en voorspelde een domper voor de Duitse koloniale geestdrift als de moeizame praktische arbeid in deze onherbergzame plek zou beginnen.[2] Anderen toonden meer bezorgdheid. Er was in de jaren tachtig in Nederland een wijdverbreid pessimisme over de kansen zich te kunnen handhaven als koloniale mogendheid in Indië.[3] De gezant in Berlijn schreef, dat er in Duitsland incidenteel werd gepleit voor de annexatie van Nederland, om op die manier een zeer aantrekkelijk koloniaal bezit te verwerven.[4]

In mei 1885 schreef Fabri het openingsartikel van het maandblad van de Nederlandse koloniale vereniging de *Revue coloniale internationale*. Hij verzekerde de lezers dat Duitsland na zijn koloniale annexaties van 1884-5 *saturiert* was. Ook Von Miquel liet 1886 geruststellende geluiden horen. Daarmee hoopten de meer gematigde koloniale pleitbezorgers de onrust, die bijvoorbeeld Carl Peters had veroorzaakt, weg te nemen.[5]

In Nederland heerste in de jaren tachtig een pessimistische stemming in politieke kringen. Dat pessimisme contrasteerde opvallend met de politieke stemming in België in diezelfde periode. De historicus Lademacher constateert, dat de Belgische burgerij in deze jaren zeer zelfbewust en optimistisch was.[6] Waarschijnlijk speelde de economische ontwikkeling, die in België gunstiger was dan in Nederland, daarbij een rol, maar het blijft opvallend dat de Nederlandse publieke opinie de internationale politieke situatie somberder inschatte dan in België het geval was. Daarbij speelde onder meer het onbehagen jegens Duitsland een grote rol. In 1889 publiceerde de zakenman en aspirant-politicus Henry Tindal een brochure getiteld *Nederland in gevaar - Geen sensatieroman, maar werkelijkheid*. Hij beschreef daarin een onverhoedse Duitse aanval op Nederland, die al na korte tijd tot de ineenstorting van de Nederlandse defensie zou leiden. De Nederlandse militaire top en de regering negeerden de

---

1 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 14f en 250.
2 M. Kuitenbrouwer, p. 82-3.
3 M. Kuitenbrouwer, p. 99ff. Toen het Brits-Duitse antagonisme in de jaren negentig in volle hevigheid losbarstte, ontleende Nederland daaraan paradoxaal genoeg een zeker gevoel van veiligheid. Duitsland had potentiële controle over Nederland en Groot-Brittannië over Nederlands-Indië. Het gevolg was een patstelling die Nederland enige ruimte gaf om te handelen.
4 J. Woltring (red.), *Bescheiden 1881-1885*, p. 478.
5 K.J. Bade, *Fabri*, p. 247-251. In genoemd artikel schreef Fabri, dat het niet bijzonder omvangrijke koloniale bezit van Duitsland voornamelijk een educatieve waarde had. Wat dat betekende voor de toekomstige Duitse koloniale politiek liet de auteur open.
6 H. Lademacher, *Die belgische Neutralität*, p. 480. H. te Velde, *Gemeenschapszin*, p. 56-62.

daarop volgende pamfletten-campagne van deze politieke avonturier zoveel mogelijk, maar de grote belangstelling die de pers aan de dag legde voor de opvattingen van Tindal, duidt erop, dat hij een gevoelige snaar had geraakt.[1] De *Hamburger Nachrichten* van 3 december 1890 was van mening, dat de Duits-Nederlandse relatie '*lose*' en '*häufig getrübt*' bleef. Naast allerlei kleine irritaties op economisch gebied bleef het onbehagen jegens de intenties het grote buurland de belangrijkste oorzaak voor de reserve aan Nederlandse zijde.[2]

Slechts langzaam verminderde in Nederland de angst voor Duitsland. 'De Pruissenvrees van voor tien jaren begint wat af te zakken', schreef J. Déking Dura in 1880. Er was in Nederland een minderheid, die een groeiend vertrouwen had in de stabiliteit in Europa en met name in de politiek van Bismarck. Van Houten schreef in 1884, dat hij het machtsevenwicht met het nieuwe Duitsland beter vond functioneren dan voor 1871. Een enkeling trok uit de nieuwe machtsconstellatie verregaande conclusies. In een met *Marnix* ondertekende brochure werd in 1889 zelfs gepleit voor een Nederlandse aansluiting bij de *Dreibund*. En in het *Frankfurter Journal* schreef een Duitse correspondent in juni 1892 optimistisch dat de stemming jegens Duitsland langzaam maar zeker verbeterd was. en dat Nederland inzag, dat '*es an eine selbständige Behauptung seiner Nationalität nur denken kann im Anlehnen an den mächtigen Nachbarstaat, mit dem es die Stammverwandtschaft und, was hier ausschlaggebender ist, wichtige wirtschaftliche Interessen verbinden*'. Die economische banden komen in de beide volgende hoofdstukken ter sprake.[3]

---

1 H. Tindal, *Nederland in gevaar. Geen sensatieroman, maar werkelijkheid* (Amsterdam, 1889). Voor een uitputtende behandeling van Tindals campagne zie: H.J. Scheffer, *Een ongewoon heer met ongewone besognes* (Bussum, 1976), p. 111ff.

2 *AA-Bonn*, Niederlande 59, Bd. 1, Hamburger Nachrichten, 3-12-1890. Ook de vergelijking tussen de houding van Nederland en Zwitserland ten aanzien van het keizerrijk aan de hand van het grote werk van de Zwitserse historicus Edgar Bonjour is leerzaam. De Zwitsers hadden in 1848/9 nog een sterke sympathie gekoesterd voor het liberale nationalisme van de Duitsers, maar na het mislukken van de revolutie koelde die sympathie geleidelijk af. Daarbij speelden twee motieven een belangrijke rol. In de eerste plaats bedreigde het 'taalnationalisme' van de Duitsers de eenheid van de Zwitserse statenbond. De Zwitsers typeerden zichzelf daarentegen als '*Willensnation*'. In de tweede plaats hadden de Zwitsers een voorkeur voor de republikeinse regeringsvorm en een afkeer van de autocratische Pruisische monarchie. In de oorlog van 1870-1 lag de sympathie van de Zwitsers aanvankelijk aan de Duitse zijde, maar na de annexatie van Elzas-Lotharingen en de harde opstelling van Bismarck ten opzichte van Luxemburg sloeg de stemming om. Na 1871 verbeterde de relatie met Duitsland weer. Alhoewel de Duitse Zwitsers veel nauwer verbonden waren met Duitsland dan dat met Nederlanders het geval was, legden ook de Zwitsers ten opzichte van het keizerrijk reserve aan de dag. Toen de beroemde Zwitserse auteur Gottfried Keller in 1872 betoogde, dat Zwitserland zich bij Duitsland zou kunnen aansluiten als Duitsland een liberale republikeinse staat zou zijn geworden, stuitte deze opinie volgens Bonjour op brede weerstand bij de Zwitsers. Net als in Nederland bleef er enig onbehagen ten opzichte van de macht van Duitsland, dat soms als een bedreiging werd gezien voor het machtsevenwicht in Europa. De Zwitsers hechtten evenals de Nederlanders sterk aan dit machtsevenwicht. Voor de Zwitsers werd de Duitse macht pijnlijk voelbaar toen Bismarck hun land eind jaren tachtig onder druk zette om harder op te treden tegen de Duitse sociaaldemocraten die, na het verbod van hun partij in Duitsland, vanuit Zwitserland opereerden. Bismarck dreigde op het hoogtepunt van deze confrontatie zelfs de Zwitserse neutraliteit op te zeggen. E. Bonjour, Bd. 2, p.11-48.

3 Geciteerd uit: H. te Velde, *Gemeenschapszin*, p. 117. S. v. Houten, p. 102-107. J.A. van Hamel, p. 426. *Frankfurter Journal*, 20 juni 1892: C. Blümlein, *Brief aus Holland*. J.A. van Hamel en K. Hampe beweerden in 1918, dat Kuyper in de *Standaard* in oktober 1889 zou hebben gepleit voor een bondgenootschap tussen Nederland en de *Dreibund*. Dat 'pleidooi' is een vast gegeven geworden in de Nederlandse historische literatuur (o.m. De Leeuw, Von der Dunk. Kossmann). Recent onthulde de historicus Van Koppen evenwel, dat Van Hamel veel te vergaande conclusies heeft verbonden aan een redactioneel artikel van de *Standaard*, waarin alleen 'enige opties (werden) verkend'. C.A.J. van Koppen, *De Geuzen van de negentiende eeuw; Abraham Kuyper en Zuid-Afrika* (Maarssen, 1992), p. 252, n. 77. J.A. van Hamel, p. 410. K. Hampe, p. 25.